

**«Herr Hagemeier, Herr Hagemeier!
Man hält mich hier fest!»:
арешт 11 липня 1937 р. співробітниця
Генерального консульства Німеччини у Києві
Ерни ГЕРНДТ**

У біографічному нарисі реконструйовано життєпис корінної киянки Ерни Герндт, етнічної німкені, яка майже два десятиліття (1910–1914; 1923–1937) була технічною співробітницею Консульства Німеччини у Києві. Наголос зроблено на умовах праці персоналу Консульства (згодом Генерального консульства) Німеччини у Києві у роки сталінського терору 1930-х років. Докладно відтворено обставини арешту Е. Герндт НКВД УССР 11 липня 1937 р. Висвітлено причини її звільнення з подальшою депортацією з ССРСР, праця у МЗС Німеччини у роки Другої світової війни, а також повторний арешт 1946–1947 рр., «дотермінове» звільнення 1955 р. й тривалі перипетії реабілітації невинно засудженої особи.

Ключові слова: Герндт Ерна (Gerndt Erna), Консульство (Генеральне) консульство Німеччини у Києві, Великий Терор 1937–1938 рр., репресії, Советська Воєнна Адміністрація (СВА) у Німеччині.

«При т. Дзержинском было лучше, но позднее руководители ГПУ были тем невыносимы, что были неискренни, лукавили, вечно пытались соврать, надуть нас, нарушить обещания, скрыть факты [...] Аресты иностранцев без согласования с нами вели к миллионам международных инцидентов, а иногда после многих лет оказывалось, что иностранца незаконно расстреляли (иностранцев нельзя казнить без суда), а нам ничего не было сообщено. ГПУ обращается с НКВД, как с классовым врагом. При этом, легкомыслие ГПУ превышает все лимиты [...] Отсюда вечные скандалы. Ужасная система постоянных сплошных арестов всех частных знакомых инопосольств. Это обостряет все наши внешние сношения. Ещё хуже вечные попытки принудить или подговорить прислугу, швейцара, шофёра посольств и т. д. под угрозой ареста сделаться осведомителями ГПУ [...]».

Г. Чичерин, нарком закордонних справ ССРСР (1923–1930),
липень 1930 р.

---

* Рубльов Олександр Сергійович – доктор історичних наук, професор, вчений секретар Інституту історії України НАН України, завідуючий відділом історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України.

Ерна Герндт народилася у Києві 1 грудня 1890 р. у родині Вільгельма Герндта, секретаря Імператорського Німецького консульства у «матері міст руських», та Емми Герндт (уродженої Крістер). На відміну від дідів й бабусь Ерні по чоловічій й жіночій лінії родини, вихідців із «материкової» Німеччини, батьки її були вже корінними киянами. Вони мали власний будинок по вулиці Бульйонській, 42, й сімох дітей (за старшинством): Артура, Вольдемара, Еміля, Олену (Єлену), Ерну, Ольгу та Лео.

Змалечку Ерна оберталася переважно у колі київської німецької колонії, доволі численної до початку Першої світової війни й депортаційних акцій царського режиму, спрямованих проти підросійських німців. Звично для лютеранської частини київської німецької колонії дівчата навчалися спершу у жіночому училищі, а з липня 1897 р. (з набуттям ним відповідних офіційних прав) – Приватній жіночій гімназії при Євангелічно-лютеранській церкві св. Катерини (вул. Лютеранська, 18)¹. Лютеран, згідно з переписом 1897 р., нараховувалося у Києві 4457 осіб обох статей. Але до «німецької гімназії» св. Катерини, яку беззмінно упродовж 20 років очолювала Єлена Мейєр, випускниця Інституту шляхетних дівчат, охоче віддавали своїх дочок також київські православні та юдеї.

У Катерининській жіночій гімназії спершу функціонували два підготовчих й три молодших класи. Але вже через рік, коли додався четвертий клас, у Катерининській гімназії нараховувалося 196 вихованок. До того ж, що цілком зрозуміло, дівчат одразу ж починали навчати на високому рівні німецькій мові. Відтак чимало київських інтелігентських родин різних сповідань, обираючи навчальний заклад для своїх дочок, віддавали перевагу саме лютеранській гімназії. Зокрема, свій вибір на користь «німецької гімназії» зробила родина професора Київської духовної академії Афанасія Булгакова, який спеціалізувався

¹ Див. докладніше: Кальницький М. «Немецкий» комплекс на Лютеранской: Женская гимназия Св. Екатерины // Кальницький М. Гимназии и гимназисты / Михаил Кальницький; [серія «Киевские истории», кн. III]. – К.: Вид-во «ВАРТО», 2014. – С. 241–250.

² Там само. – С. 246–247.

на західних віросповіданнях. Чотири його доньки навчалися у цій освітній установі².

На 1902 р. Катерининська гімназія була повністю укомплектована: у ній було сім основних класів й додатковий восьмий (педагогічний). Навчалось у ній понад чотириста гімназисток. Плата за навчання спершу була помірною: 40 рублів щороку у підготовчих, 50 – основних класах. Щоправда, невдовзі вона зросла до 70 руб. у підготовчих, 80 руб. – з першого по четвертий класи, 100 – з п'ятого по сьомий, 120 руб. у восьмому класі. Та попри збільшення вартості навчання, зростанню популярності гімназії сприяла насамперед поставлена з німецькою ретельністю методична робота й висока якість викладання та виховання. До речі, лютеранська громада Києва запрошувала для викладання до своїх навчальних закладів відомих фахівців. Зокрема, з часу відкриття гімназії у ній за контрактом викладав російську мову Андрій Лобода (1871–1931), випускник Університету св. Володимира у Києві (1894) і його професор, завідувач кафедри з 1900 р., згодом академік УАН (1922) й очільник академічної Етнографічної комісії (1925–1930). Змінив А. Лободу на посаді викладача російської 1911 р. молодий випускник Київського університету Микола Гудзій (1887–1965), згодом відомий літературознавець, академік АН УРСР (1945). Викладачем математики певний час працював Георгій Пфейффер (1872–1946), дійсний член УАН з 1920 р.³

Е. Герндт закінчила чотири класи цього навчального закладу. Її ж брати (з огляду на роздільне навчання статей в імперії Романових) здобували середню освіту у сусідньому приміщенні (вул. Лютеранська, 20) – Реальному училищі св. Катерини при тому самому храмі.

1908–1910 рр. Ерна працювала у паперовому магазині Адольфа Юлійовича Теуфеля, розташованому у приміщенні на Хрещатику № 20. Після захворювання батька і його вимушеної відставки, але за його рекомендацією Е. Герндт 15 березня 1910 р. була зарахована на посаду друкарки-реєстраторки до Імператорського Германського консульства у Києві. 1912 р. батьки че-

³ Кальницький М. «Немецкий» комплекс на Лютеранской... – С. 244–245.

рез хворобу голови родини виїхали на лікування до Німеччини й через події Першої світової війни вже не повернулися до рідного міста. 1924 р. Вільгельм Герндт помер у Берліні.

Робота Ерни у Німецькому консульстві полягала у реєструванні вхідної й вихідної кореспонденції, друкуванні різноманітних довідок, які засвідчували представникам місцевої німецької колонії їхнє право на отримання віз й подорож/переїзд до Німеччини. Праця дипломатичної установи тривала до серпня 1914 р. – початку збройного конфлікту. У вересні 1914 р. мешканці Києва, піддані Німеччини – усі жінки й чоловіки у віці понад 45 років – через Румунію – Австро-Угорщину були відправлені до Німеччини, зокрема й Ерна Герндт у складі консульського персоналу, очолюваного імператорським консулом Німеччини Еріхом Герінгом. Решта підданих Німеччини – чоловіки до 45 років – були інтерновані й відправлені до північних губерній Росії.

Після прибуття до Берліна у жовтні 1914 р. Е. Герндт була зарахована друкаркою до торговельного відділу (відділ «II W») Міністерства закордонних справ Німеччини. Відділ провадив листування з комерційних питань з нейтральними країнами. У цьому відділі вона пропрацювала до весни 1918 р.

Після початку Української революції, проголошення УНР, а згодом й незалежнення України від колишньої Російської імперії у її різних іпостасях (білій чи червоній) розпочалася збройна агресія більшовицької Москви. Укладення Брестської угоди з Центральними державами дозволило Українській Центральній Раді звернутися по допомогу до Німеччини та Австро-Угорщини⁴. З прибуттям німецьких військ до України у Києві було відкрито Посольство Німеччини. 15 березня 1918 р. до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини барон Альфонс Мумм фон Шварценштейн⁵, «посол “його цісарської

⁴ Див. докладніше, напр.: Пиріг Р. *Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р.* / Руслан Пиріг; [НАН України. Інститут історії України]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 358 с.

⁵ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т.* / НАН України. Інститут історії України; ЦДАВО України; упоряд.: В. Ф. Верстюк

величності” цісаря Вільгельма II та його уряду в Берліні», «старий досвідчений дипломат»⁶. Останньому, а також генералу В. Гренеру, за оцінкою Р. Я. Пирого, «головним реалізаторам планів Рейху на Сході», доводилося рахуватися з доволі невизначеною політикою Берліна в українському питанні⁷. Для барона відрядження до УНР, а згодом й Української Держави стало останнім у дипломатичній кар’єрі. У німецькій місії в Україні під його керівництвом працювали радники Посольства – граф Ганс фон Берхем (Berchem) та фон Дірксін, перекладач Форнер (усього 17 осіб з родинами)⁸.

Місія мала консульський підрозділ, який очолював генеральний консул – генерал Е. Тіль (Тілле), який чверть століття працював консулом у Японії й серед колег зарекомендував себе вправним полагодженням делікатних питань⁹. Згідно із штат-

---

(керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 194.

⁶ Шкільник М. *Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр.*: Споми́ни і роздуми / Михайло Шкільник; [передмова проф. д-ра Б. Боцюрко́ва]. – Торонто: Друкарня оо. Василіян, 1971. – С. 218.

⁷ Пиріг Р. *Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси* / Р. Я. Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 189.

⁸ Про встановлення й розвиток дипломатичних відносин між Україною і Німеччиною доби Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського докладніше див.: Кривець Н. *Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр.* / Н. В. Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 83–159.

⁹ Гетьман П. Скоропадський так пригадував своє взаємини з німецькими дипломатами того часу: «С бароном фон Муммом можно было очень хорошо работать. Сам по себе это был добрый человек, уже, видимо, усталый от службы, очень честолюбивый, подверженный лести, старый холостяк с большой дозой сентиментализма, он видел, что создать Украину украинскими силами нельзя, никакого украинского шовинизма он не поддерживал, делал le stricte necessaire из того, что требовало его министерство в этом отношении. Его заместитель фон Берхем, более острый человек, очень образованный и умный [...], в последнее время играл большую роль. По отношению ко мне он остался до конца честным и порядочным человеком. Главным невидимым воротилой всего дела был у дипломатов генерал-консул Тиль, пробывший консулом 25

ним розписом, консульські обов'язки виконували консул Реслер, консульський секретар Маркман та канцелярські службовці. Німецьке консульство у Києві розташовувалося у приміщенні на вулиці Банковій, 2. До його консульської округи належали Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Курська, Полтавська й Харківська губернії¹⁰.

З відновленням діяльності Німецького консульства у Києві Е. Герндт звернулася з клопотанням до керівництва МЗС щодо переведення її на посаду друкарки цієї консульської установи. Звернення було задоволене. Мотивацією прохання про переведення до Києва слугувало не лише природне бажання повернутися (бодай тимчасово) до рідного міста, а й прагнення відновити стосунки з близькою їй людиною, з якою її пов'язувало ще довоєнне кохання – того ж 1918 р. Е. Герндт вийшла заміж за учителя фізики й математики однієї з київських шкіл Олександра Вадимовича (за іншими даними – Володимировича) Априщенко, послуговуючись надалі подвійним прізвищем – Герндт-

---

лет в Японии, Украины совершенно не знавший, но, благодаря своему уму и умению разбираться в сложных вопросах, довольно быстро к нам приспособившийся [...]» (див.: Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 – грудень 1918* / Павло Скоропадський; [НАН України: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; редкол.: Я. Пеленський (голов. ред.) та ін.]. – К.–Філадельфія, 1995. – С. 246).

¹⁰ На піку німецької військової присутності в Україні 1918 р. консульські установи цієї держави, крім Києва, розташовувалися в Харкові (Генеральне консульство), Одесі (Генеральне консульство), Катеринославі (віце-консульство), Миколаєві (віце-консульство, Генеральне консульство) й Маріуполі.

26 жовтня 1918 р. МЗС Української Держави інформувало Міністерство внутрішніх справ УД щодо «визнаних і допущених до виконання обов'язків німецьких консулів»: Одеса – Генеральний консул п. Онессейт; Миколаїв – Генеральний консул д-р Штоббе; Харків – Генеральний консул п. Краузе; Катеринослав – консул п. Вейдеман (див.: *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)*: Документи і матеріали / МЗС України; Держкомархівів України: Укр. НДІ архівної справи та документознавства; упоряд.: Андрієвська Л.В. та ін.; редкол.: К. І. Грищенко (голова) та ін. – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. – С. 274, 283).

Априщенко. На брак технічної роботи у консульстві вона не могла поскаржитися: до установи нескінченним потоком йшли німці-військовополонені, які опинилися в Україні й бажали оформити документи на виїзд додому; іншу категорію відвідувачів складала німці-колоністи, депортовані з рідних місць російською владою на початку Першої світової війни, які бажали позбутися російського підданства й оформити громадянство Німеччини. Колишніх військовополонених й чоловіків-виселенців частково мобілізували до німецького війська. Ці категорії відвідувачів охоче ділилися у Посольстві й Консульстві власним життєвим досвідом перебування у полоні або на засланні на Півночі Росії. На початку травня 1918 р. у Києві консул Шенштедт вручив Ерні Герндт орден Залізного хреста 2-го ступеня для цивільних осіб – за роботу у МЗС Німеччини у роки війни¹¹.

Після капітуляції 11 листопада 1918 р. кайзерівської Німеччини, виведення німецького війська з України й зречення від влади гетьмана П. Скоропадського 14 грудня 1918 р. становище дипломатичних представництв Німеччини ставало дедалі хисткішим.

17 січня 1919 р. німецький посол в Україні д-р Мейснер листовно звернувся до очільника Міністерства закордонних справ Директорії УНР В. Чехівського:

«Приймаю в увагу розмову, котру я мав за честь проводити недавно з Вами, Пане Міністре, прохаю зволити віддати розпорядження, щоб після вихіда німецьких військ з м. Києва охорону будинку Німецького Посольства на Інститутській вулиці, ч. 32, прийняло б на себе Українське командовання.

Особливої варті не вимагається, буде доволі, коли варта, охороняюща Український Державний Банк (проти Посольства), одержить наказ відділяти завжди від 8 годин увечері до 7 годин ранку постійний патруль, котрий з вулиці повинен охороняти сад і будинок Німецького Посольства (куток Банкової й Інститутської вулиці, ч. 32), а теж і будинок Німецького Консульства на Банковій вулиці, ч. 32.

¹¹ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Герндт-Априщенко Е.В., 1937 р.: Протокол допиту Е. Герндт від 14 липня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 14.*

Будьте ласкаві не відмовити прислати міні повідомлення по цьому поводу.

Прохаю прийняти запевнення в моєї доскональній повазі. З великою пошаною, *Д-р Мейснер*»¹².

У відповідь на це звернення 24 січня 1919 р. МЗС УНР було видано посвідчення (по суті охоронну грамоту) такого змісту:

«Міністерство Закордонних Справ цим свідчить, що пред'явник цього, Пан доктор *Мейснер*, Німецький Посол на Україні, знаходиться під особистою охороною Директорії й не може бути ні затриманий, ні арештований, також й його майно, річі, помешкання й самокат не можуть бути ні захоплені, ні підлежні трусу, що підписами і приложенням печатки стверджується»¹³.

Перед від'їздом з Києва Посольства Німеччини на початку лютого 1919 р. (2 лютого місто окупували російські більшовицькі війська) деяким співробітникам Консульського відділу було запропоновано на власний ризик залишитися у Києві до відновлення дипломатичних відносин з Україною. Усього залишилося шестеро на чолі з секретарем Консульського відділу Маркманом, якому були залишені гроші. Відділ перебрався до будинку, яке раніше займало Посольство – по вул. Інститутській, 32 (нині – № 12) – навпроти Державного банку. Крім Маркмана, Е. Герндт-Априщенко, залишився ще Кранц – помічник секретаря, а також ще дві жінки й чоловік (їхніх прізвищ Ерна не запам'ятала).

Навесні 1919 р. приміщення Консульства зайняли спартаківці¹⁴. Маркман і Кранц потрапили за ґрати. Інші співробітники зникли у невідомому напрямку. Остаточо втративши роботу, Ерна Герндт-Априщенко попрямувала додому – на вул. Прозорівську, 64, до чоловіка, й у колишньому приміщенні Консуль-

¹² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 17, арк. 39.

¹³ Там само. – Арк. 40.

¹⁴ Докладніше див.: Кулініч І.М. *Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918-1919 рр.)* / І. М. Кулініч, М. М. Кошик; АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. В. Н. Гулевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 136 с.; Kulinytsch I.M. *Die deutsche Spartakusgruppe in der Ukraine 1918-1919*. – Berlin: Dietz Verlag, 1961. – 128 s.

ства вже не з'являлася. Згодом їй стало відомо, що Маркман утік з в'язниці й нелегально через Румунію дістався Німеччини. Аналогічно вчинив й Кранц¹⁵.

За умов економічних злиднів, що запанували в Україні на початку 1920-х років через російську більшовицьку окупацію, існувати родині Априщенків на єдину учительську зарплату чоловіка було украй важко (попри те, що Олександр Вадимович додатково давав приватні уроки музики). На початку 1923 р. Ерна влаштувалася за своєю старою спеціальністю – друкаркою-стенотипісткою – до Німецького бюро у Києві, яке опікувалося інтересами підданих Німеччини й яке очолював д-р Пальм (Пауль) Вешке, уповноважений Генерального консульства Німеччини у Харкові, а згодом – Консульства Німеччини у Києві, яке запрацювало наприкінці 1923 р., перебравши на себе й функції Німецького бюро. Після смерті чоловіка у січні 1925 р. вона офіційно відновила своє німецьке громадянство. Взявши шлюб з громадянином УД, згодом – підданим ССРСР, Ерна не приймала советського громадянства, рахуючись в адміністративному відділі Київського міськвиконкому підданою Німеччини з посвідкою на проживання на прізвище Герндт. Німецька ж сторона вважала її особою без підданства. Формальності було полагоджено листовно через Поліцай-президію у Берліні, до якої співробітниця Консульства Німеччини у Києві звернулася з відповідним клопотанням. У середині 1925 р. вона отримала німецький паспорт на прізвище Априщенко із зазначенням дівочого прізвища – Герндт¹⁶.

Робота її у Консульстві полягала насамперед у стенографуванні й друкуванні різноманітних матеріалів установи. Насамперед йшлося про доповіді консулів з різноманітних економічних, політичних й оборонно-військових питань. Крім того, вона займалася видачею паспортів підданим Німеччини на право проживання у ССРСР, видачею в'їзних віз до Німеччини грома-

¹⁵ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Герндт-Априщенко Е.В., 1937 р.*: Протокол допиту Е. Герндт від 14 липня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 15.

¹⁶ Там само, арк. 17.

дянам ССРСР, які їхали до цієї держави у наукові відрядження або на лікування.

Ерні Герндт-Априщенко довелося працювати під керівництвом усіх очільників німецької консульської установи у Києві 1920–1930-х рр.: Вернера Стефані (1923–1928); Рудольфа Зоммера (1928–1933); Андора Генке (24.04.1933–12.11.1935); Георга-Вільгельма Гросскопфа (07.12.1935–15.05.1938). Розташовувалося Консульство Німеччини у Києві (1936–1938 рр. – Генеральне консульство) по вул. Ворошилова (Великій Підвальній) № 3. Крім Києва, в УСРСР міжвоєнної доби функціонували також німецькі консульства в Одесі та Харкові (останнє до 1936 р. мало статус Генконсульства).

Іноземні дипломатичні представництва й консульські установи на теренах ССРСР/УСРСР, як і годиться у тоталітарній державі, перебували під щільною «опікою» сталінської таємної поліції. Не становило винятку й Консульство Німеччини у Києві: увесь його персонал – від керівників до технічних працівників й допоміжних найманих службовців (підданих ССРСР) перебував під перманентним (часто ледь прихованим) зовнішнім наглядом київських чекістів/енкаведистів. Не припинялися спроби (часто успішні) впровадити до консульської установи внутрішню агентуру.

Особа Ерні Априщенко-Герндт також перебувала у фокусі уваги таємної поліції – насамперед через її закоріненість у київське середовище, численні знайомства з місцевими німцями й ненімцями, насамперед з представниками української й російської інтелігенції. Встановлення нацистської диктатури у Німеччині на початку 1933 р. спричинило не лише загострення советсько-німецьких міждержавних відносин, а й викликало ще більш жорсткі заходи НКВД щодо «висвітлення» діяльності німецьких дипломатів в ССРСР/УСРСР, а також ізолювання (бажано – припинення) їхніх контактів (зокрема, особистих) з советським оточенням (крім суто формально-офіційних)¹⁷.

¹⁷ Докладніше про особливості функціонування Консульства – Генерального консульства Німеччини у Києві 1930-х рр. див. спогади його очільника 1933–1936 рр. Андора Генке (1895–1984): Hencke A. *Erinnerungen*

Будинок колишнього Генконсульства Німеччини у Києві,
вул. Ворошилова № 3, 1944 р.

Ставлення Е. Герндт до советської дійсності було виразно негативним. Так, один із «сексотів» 30 квітня 1934 р. зафіксував її різкий вислів з приводу землетрусу у Японії:

«Краще б ССРСР провалився, й на його місці що-небудь добре виникло»¹⁸.

У травні 1935 р. Особливий відділ УГБ НКВД УССР і КВО склав чергові таємні характеристики співробітників консульства Німеччини у Києві. У відповідному документі щодо діловода-друкарки консульства йшлося:

«АПРИЩЕНКО – немка, 1890 г. рождження, уроженка г. Києва, германско-подданная, вдова, со средним образованием. До империалистической войны служила в Германском консульстве в

---

als deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936 / Andor Hencke. – München: Ukrainische Freie Universität, 1979. – 72 s.

¹⁸ Див.: Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження* / Сергій Білокінь; І. М. Дзюба, передне слово. – К.: Укр. пропілеї, 2016. – С. 161.

Киеве, откуда эвакуировалась в Германию. Находясь в Берлине, служила в Министерстве иностранных дел. В Россию прибыла при оккупации немцами Украины (характерна для гебістів обмовка – мовляв, прибула до Росії, коли була окупована Україна! – *Авт.*), так как здесь остался её муж, бывший учитель, русско-подданный АПРИЩЕНКО»¹⁹.

Далі, з властивою репресивному відомству «точністю» у деталях (зрештою, для тих, хто звично фабрикував індивідуальні чи масштабні групові «справи», цей «дріб'язок» не мав значення), стверджувалося, що 1922 р., після смерті чоловіка, Ерна Вільгельмівна відновила своє німецьке підданство й стала до праці у Консульстві Німеччини у Києві. Насправді ж консульство почало функціонувати у місті лише восени 1923 р., а чоловік Е. Герндт-Априщенко Олександр Вадимович Априщенко, учитель фізики й математики однієї з київських шкіл, помер, як вже вище згадувалося, на початку 1925 р.²⁰

У таємній характеристиці містилася інформація про родинне коло Ерни Вільгельмівни: старший брат Еміль «до революції» (тобто більшовицького путчу у Петрограді) також працював у Консульстві Німеччини у Києві; молодший брат Леонід Герндт з 1927 р. був співробітником Генерального консульства Німеччини у Харкові. У тимчасовій (до 1934 р.) столиці УРСР мешкала, мовляв, й молодша сестра Ольга Зелінська, 1892 р. н. (за першим чоловіком Барановська [знову ж таки неточність: Ольга Герндт у першому шлюбі була одружена з Миколою Івановичем Бортновським. – *Авт.*]). У цьому ж меморандумі наголошувалися дружні взаємини Е. Герндт з секретарем Генерального консульства Німеччини у Києві Германом Бауном, «любовним пригодам» якого вона, мовляв, сприяє, надаючи у його розпорядження власну квартиру.

Утім, найбільш непокоїло гебістів широке коло знайомств цієї корінної киянки – чинник, на їхню думку, сприятливий для розвідувальної діяльності:

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 25, арк. 69.

²⁰ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Леоніда Обозненка, 1937 р.: Протокол допиту Л. Обозненка від 26 травня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55373, арк. 18.

«Располагает обширным кругом знакомых в Киеве, особенно среди местной немецкой колонии.

По ориентировке ИНО и ОО НКВД СССР – АПРИЩЕНКО-GERHDT является резидентом германской разведки, приняв резидентуру от брата, уехавшего в Германию.

АПРИЩЕНКО и её связи нами разрабатываются»²¹.

Утім, кийівські «зв'язки» Е. Герндт-Априщенко не лише «розроблялися», а й брутално відтиналися. Так, 21 квітня 1935 р. співробітниками Особого відділу УГБ НКВД УССР був взятий під варту заступник головного бухгалтера автомобільного відділу «Київоблшляхобуду» Олександр Лаврентійович Чумаков. З Е. Герндт вони були знайомі ще з 1924 р., а з лютого 1935 р. їх зблизили романтичні стосунки, які також відстежували «зацікавлені особи» з НКВД. Відтак затриманому інкримінувався «тісний зв'язок» із співробітницею Німецького консульства у Києві й «шпигунська робота» на користь Німеччини²².

Колега Е. Герндт, друкарка Консульства Ерна Шмідт, вона ж агент «Анре», інформувала «кураторів» 4 травня 1935 р.:

«В Консульстве в последние дни много говорят об арестах немцев.

БАУН и АПРИЩЕНКО ежедневно справляются друг у друга, не арестовали ли общих знакомых.

АПРИЩЕНКО рассказывала об аресте ЧУМАКОВА, при чём заметно волнуется [...]. ГЕНКЕ [Генеральный консул Німеччини] отправил в Посольство в Москву доклад о продолжающихся арестах в Киеве. Он сообщает, что в Киеве арестовано до 5000 чел.» (виділення наше. – Авт.).

Зрештою, попри намагання енкаведистів, «шпигунство» О. Чумакова на користь Німеччини так і не було ними доведено. Утім, матеріали «слідства» дозволили репресивному апарату кваліфікувати обвинуваченого «соціально небезпечною особою», яка упродовж кількох років була пов'язана з Консульством Німеччини у Києві в особі його урядовців – секретаря Кон-

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 25, арк. 69.

²² *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Чумакова Олександра Лаврентійовича, 1935 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 59192, арк. 1–2.*

сульства Германа Бауна й Е. Априщенко-Герндт (мовляв, «встановлених агентів германської розвідки»). Отже, Олександр Лаврентійович постійно контактував з «германськими розвідниками», але «шпигунських доручень» не виконував?! Рішенням Особливої наради при НКВД СРСР від 27 липня 1935 р. О. Чумаков був «засуджений» до трьох років ВТТ²³. Одна із сексоток на прізвисько «Соседка/Сусідка», що вочевидь відповідало її проживанню поряд з «об'єктом» спостереження, інформувала «органи» у повідомленні від 9 березня 1937 р. про отримання Е. Герндт листа від її «колишнього коханця» О. Чумакова з його карагандинського заслання.

Співробітниця Генерального консульства Німеччини у Києві Ерна Герндт, за її пізнішими свідченнями, співчутливо сприйняла прихід до влади А. Гітлера, вважаючи, що програма «фюрера» сприятиме відродженню імперської величі її батьківщини:

«Я повинна відверто визнати, що прихід Гітлера до влади й встановлення фашистського режиму у Німеччині я зустріла дуже співчутливо, убачаючи у цьому єдиний шлях до відродження Німеччини. Я до фанатизму була упевнена у Гітлері, вважаючи його геніальною людиною й рятівником Німецької держави. Керуючись цими поглядами, 1934 р. я подала заяву щодо прийняття мене у НСДАП, а 1935 р. я отримала членський квиток – “аусландкарте”».

Утім, її захоплення фюрером дедалі більше слабшало після повернення до Німеччини пізньої осені 1937 р.

До речі, знайома Е. Герндт з 1899 р. – її колишня однокласниця по Катерининській гімназії Марія Калашникова (уроджена Грабовська) – під час допиту 4 серпня 1937 р. так характеризувала «політичні переконання» співробітниці Генконсульства Німеччини:

«Сотрудница Германского консульства Эрна Герндт является фашисткой».

На питання слідчого, як з особою антагоністичних поглядів могли спілкуватися піддані СРСР, відповідь була очікуваною:

«Политические убеждения всех лиц, кои бывали у Эрны Герндт, – советские».

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 59192, арк. 63–68, 78.

На здивування, чому «советски настроенные люди» відвідували «фашистку», відповідь була обеззброюючою: «Указанные лица бывали у неё как знакомые», а відтак розмови між давніми знайомими точилися переважно довкола приватних тем, «політики» ж назагал не торкалися.

Особливо великого клопоту німецьким консулам в ССРСР/УСРСР завдавали арешти німецьких громадян, що почастишали з 1934 р. й сягнули апогею під час Великого Терору. Вони супроводжувалися порушеннями усіх досягнутих раніше домовленостей, зокрема, зобов'язання влади у десятиденний термін інформувати консульські установи щодо кожного випадку арешту. Арешти були одним з засобів блокування каналів надходження за кордон негативної інформації щодо внутрішнього становища ССРСР, що руйнувала б міфи офіційної советської пропаганди. Не випадково НКВД ув'язнював насамперед тих німецьких громадян, у яких спливав термін дозволу на перебування, а також тих, хто вирішив виїхати й просив про видачу виїзної візи або ж продовжував посвідку на проживання на короткий термін, виявивши цим небажання перебувати в ССРСР тривалий час. До 1937 р. припинилася на вимогу НКВД й практика висилання з країни підозрілих осіб, щодо яких не висувалося серйозних підозр у «шпигунстві» й «диверсіях». Вони на томість усі заарештовувалися²⁴.

В аналогічній ситуації перебувало й Генеральне консульство Німеччини у Києві (1937 р. у Києві функціонували польське, німецьке, італійське й чехословацьке консульства)²⁵. Генкон-

²⁴ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы* / Л. П. Белковец, С. В. Белковец // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы международной научной конференции, Москва, 17–20 сентября 1998 г. – М.: Готика, 1999. – С. 313.

²⁵ *Протокол допиту колишнього Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УСРСР А. М. Петровського щодо його контактів з іноземними консулами у Києві й «шпигунських зв'язків» з Генеральним консулом II Речі Посполитої Я. Каршо-Седлевським, 1 вересня 1937 р. // Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України;*

сул Георг-Вільгельм Гросскопф, який 13 років очолював німецьке консульство у Новосибірську, 7 грудня 1935 р. рішенням МЗС Німеччини був призначений консулом у Києві²⁶. Здавши справи у Новосибірську, транзитом через Москву (Посольство Німеччини) він прибув до нового місця служби у Києві 3 лютого 1936 р. 7 лютого 1936 р. Г.-В. Гросскопф був присутнім на відкритті III сесії ЦВК УСРС разом зі своїм польським колегою генконсулом Я. Каршо-Седлевським²⁷. 29 лютого він відвідав святочне прийняття у місцевому Генконсульстві Польщі (товариські контакти польських і німецьких консульських співробітників у Києві були звичною річчю). Правник Олександр Прокопенко, який з санкції влади надавав юрисконсультські послуги польським дипломатам, зафіксував появу на цій вечірці «но-

---

упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 512.

²⁶ *Гросскопф Георг-Вільгельм* (Grosskopf W.; 06/18/.11.1884–26.10.1942) – німецький дипломат, консул I класу (1933), посланник (1941). Уродженец м. Вендена, Ліфляндської губ. Закінчив Вищу політехнічну школу у Ризи (1905–1907). На дипломатичній службі з 13.03.1906 р. 1908–1909 рр. відбував військову службу; лейтенант резерву. З 1909 р. – секретар Генконсульства Німеччини у Москві, з 1913 р. – перекладач у германському Посольстві у Санкт-Петербурзі. Учасник Першої світової війни; обер-лейтенант; нагороджений Залізним хрестом I ст. З 12.05.1922 р. – віце-консул Генконсульства Німеччини у Петрограді. 1923–1935 рр. очолював Консульство Німеччини у Новосибірську. Член НСДАП (1935). З 07.12.1935 р. по 15.05.1938 р. – консул, Генеральний консул (з 1936 р.) Німеччини у Києві. З 15.08.1938 р. служив у Культурно-політичному відділі МЗС Німеччини, з 17.05.1941 р. – IX рефераті відділу «Д» (Німеччина). Помер у Берліні.

Докладніше про особу Г.-В. Гросскопфа і його консульську службу у Новосибірську (насамперед) та Києві див.: Белковец Л. *История германского консульства в Новосибирске* / Лариса Белковец, Сергей Белковец // Сибирские огни (Новосибирск). – 2013. – № 6. – Июнь; № 7. – Июль; № 8. – Август. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://сибирскиеогни.рф/content/istoriya-germanskogo-konsulstva-v-novosibirske>. Див. також: Белковец Л. *От любви до ненависти... Германская дипломатия в России (СССР). 1918–1941* / Л. П. Белковец, С. В. Белковец; [Новосибирский юридический ин-т (филиал) Томского гос. ун-та]. – Новосибирск: Альфа-Порте, 2013. – 424 [1] с.: ил.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6827, арк. 1–2.

вого німецького консула (високого зросту) й двох секретарів німецького консульства та їхніх дружин».

24 серпня 1936 р. фюрер і рейхсканцлер Німеччини А. Гітлер підписав призначення Г.-В. Гросскопфа Генеральним консулом у столиці УСРСР, остаточно формалізувавши вже чинний статус німецького дипломата²⁸.

А тим часом його попередник на посаді консула Німеччини у Києві Андор Генке повернувся до Берліна на відповідальну посаду у МЗС. Попри відсутність у Києві, його прізвище почало з'являтися у некорисних для німецького дипломата контекстах у напівофіційному та непублічному дискурсі УСРСР, засвідчуючи водночас ступінь інфільтрування таємною енкаведистською агентурою будинку по вул. Ворошилова № 3. Так, на січневому пленумі ЦК КП(б)У 1936 р. нарком внутрішніх справ республіки В. А. Балицький заявив про наявність у нього «цікавого документа»:

«Я имею ввиду докладную записку бывшего немецкого консула в Киеве Генке, который сейчас в Берлине и, если не ошибаюсь, состоит в качестве заведующего советским отделом министерства иностранных дел. Этот самый Генке пишет о том, что влияние поляков на Украине значительно слабее, чем влияние немцев. Он находит, что поляки вели себя в 1920 г. неважно и оставили плохую память о себе. Другое дело, пишет он, — немцы. О них на Украине лучшего мнения [...]».

Конечно, это, во-первых, его субъективное мнение; во-вторых, он, консул, хочет показать, что немцы непосредственно в интервенции не участвовали и вообще всё то, что было ими сделано на Украине, уже забыто. Дальше Генке пишет, что «мы, немцы, имеем здесь, на Украине, более крепкую базу, чем имеют поляки». Конечно, Генке преувеличивает, желая доказать, что немцами-фашистами и им самим проделана на Украине большая работа. Но всё же такое заявление мы не должны пропустить мимо ушей.

В немецких районах мы работаем всё ещё слабо [...]»²⁹.

²⁸ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы*. – С. 314.

²⁹ Из выступления наркома внутренних дел УСРСР В. А. Балицкого на январском пленуме ЦК КП(б)У 1936 г. – о борьбе с немцами «контрреволюционными организациями» в республике, 30 января 1936 г. // Дело «На-

Ширше до цього викраденого у А. Генке документа В. Балицький звертається у своїй доповідній на ім'я Й. Сталіна щодо «виявлення» й ліквідації «німецької фашистської організації» «Національний союз німців на Україні» (кінець квітня 1936 р.):

«В указаниях, полученных Криниченко-Вильбах от германских разведывательных органов, много общего с агентур[но] изъятым докладом Киевского консула Генке, занимающего в настоящее время должность зав. советским отделом Министерства иностранных дел Германии. Описывая празднества по поводу пятнадцатилетия освобождения Киева от белополяков, Генке сообщает:

“Можно прямо сказать, что население относится к полякам с ненавистью... Я убеждён, что в случае польского похода на Украину, – если поляки будут идти одни – население будет относиться к ним враждебно [...]. Совершенно обратное надо сказать о воспоминаниях о германской оккупации 1918 г. [...] Крестьянство, даже украинское, вспоминает германские войска с чувством уважения и благодарности. Я убеждён, что в случае, если бы наша армия вновь оказалась на Украине, в особенности после решительных побед над Красной армией, дающих уверенность в прочности захвата, то подавляющее большинство сельского и городского населения встретило бы её как друга, а не как врага. При совместном вступлении немцев и поляков потребовалась бы большая разъяснительная работа, чтобы создать к польской армии хотя бы нейтральное отношение” [...]»³⁰.

На березень 1938 р. іноземні консульства у Києві залишилися практично без обслуговуючого персоналу – назагал советських підданих, більшість яких або була заарештована НКВД,

---

ционального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Составитель, автор вступительной статьи, примечаний и комментариев Александр Рублёв; [ОГА СБ Украины; НАН Украины. Институт истории Украины; Главная редкол. «Реабилитированные историей»; Гёттингенский исследовательский центр (ФРГ)]. – К.: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2016. – С. 136.

³⁰ Докладная записка наркома внутренних дел УССР В. Балицкого И. Сталину о выявлении и ликвидации «немецкой фашистской организации» «Национальный союз немцев на Украине», конец апреля 1936 г. // Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Составитель А. Рублёв. – К., 2016. – С. 177–178.

або змушена була залишити службу під тиском того самого НКВД. Так, у лютому 1938 р. у Києві було заарештовано 10 осіб, так або інакше пов'язаних з Генеральним консульством Німеччини, що з них п'ятеро обслуговували квартиру консула. Раптово зникли охочі рубати дрова й топити грубки, лагодити електрику, прибирати й готувати їжу. Виявилось неможливим найняти автівку або візника, щоб відвести на вокзал речі німецьких підданих, які залишали непривітну «країну Советів». Агенти НКВД (по дві-три особи) чергували безпосередньо у під'їздах будинків, де мешкали співробітники консульства. У їхніх квартирах постійно зникала електрика, відключалася вода, виходила з ладу каналізація, перманентно псувалися входні замки, зрізалися електричні дзвінки. Виходити до міста – на вулицю або до крамниць по необхідні покупки було небезпечним через щільний енкаведистський «супровід» й велику ймовірність наразитися на брутальні вихватки або й арешт³¹.

Вже від'їждючи на різдвяні канікули напередодні нового 1937 р. (ця її відпустка тривала з 20 грудня 1936 р. по 2 січня 1937 р.), Е. Герндт була надзвичайно схвильована, побоюючись за власну долю: до Києва дійшли відомості про початок арештів німців – підданих ССРСР та громадян Німеччини, які тривали у Москві та Московській області з весни 1936 р. У листопаді 1936 р.

³¹ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы.* – С. 318.

Див. також: Рубльов О. *Іноземні дипломатичні представництва в умовах «Великого Терору» в Україні* / О. С. Рубльов, Н. С. Рубльова // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / НАН України. Інститут історії України; Головна редкол. «Реабілітовані історією»; Національна спілка краєзнавців України; редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин (співголови) та ін.; упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 393–407; Рубльова Н. *Генеральне консульство Другої Речіпосполитої у Києві за доби Великого Терору (1937–1938)* / Н. Рубльова, О. Рубльов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; [голова редкол. Іван Патер, упоряд. Любомир Хахула]. – Львів, 2017. – Вип. 29: *Primum agere: Ювілейний збірник на пошану професора Миколи Литвина.* – С. 361–373.

Й. Сталін санкціонував масові арешти німецьких підданих. Нарком НКВД Ніколай Єжов доповідав генсеку, що у ніч на 5 листопада у Москві й на 9 листопада у Ленінграді арештовані члени «нелегальної фашистської партії». Усього було заарештовано 83 підданих ССРСР й 19 – Німеччини. Упродовж листопада 1936 р. загалом по ССРСР було ув'язнено 136 осіб, зокрема 21 підданий Німеччини й четверо інших інопідданих. 25 грудня Н. Єжов та А. Вишинський направили Й. Сталіну спецповідомлення, у якому доповіли, що «слідство» щодо усіх ув'язнених завершено, судовий процес підготовлено. Його сценарій передбачав віддати до суду 24 особи, в тому числі 8 підданих Німеччини й одного – Литви. Кремлівському диктатору був поданий й проект обвинувального висновку. Відкрите судове засідання Військової колегії Верховного суду ССРСР мало б відбутися 3 січня 1937 р. у Жовтневому залі Дому Союзів. Утім, процес був спершу відтермінований, а згодом й скасований. Й. Сталін вирішив обмежитися висилкою за кордон підданих Німеччини³².

Побоювання Е. Герндт були небезпідставні ще й тому, що й енкаведисти УССР не пасли задніх, а навіть у чомусь випереджали московських колег. Ще у жовтні 1935 р. розпочалися арешти у сфабрикованій «справі» так званого «Національного союзу німців на Україні» («НСНУ») – його «одеської філії», а згодом й «керівної групи». Серед затриманих переважала номенклатура німецьких національних районів УССР³³. Закрите засідання у «справі» «керівного центру» «НСНУ» відбулося у Києві 13–21 січня 1937 р.³⁴

³² Хаустов В. *Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.* / Владимир Хаустов, Леннарт Самуэльсон. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 45–46.

³³ Докладніше див.: *Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы* / Составитель, автор вступительной статьи, примечаний и комментариев А. Рублёв. – К., 2016. – 608 с.: іл.

³⁴ Див.: *Протокол закрытого судебного заседания Военного трибунала Киевского военного округа по делу «руководящего центра» «Национального союза немцев на Украине», 13–21 января 1937 г.* // *Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы.* – С. 333–425.

Серйозним поштовхом до розширення масштабів репресій став директивний лист ГУГБ НКВД ССРСР «О террористической, диверсионной и шпионской деятельности немецких троцкистов, проводимой по заданиям гестапо на территории Союза ССР» (14 лютого 1937 р.)³⁵. У березні 1937 р. був виданий наказ НКВД ССРСР, що вимагав здійснити персональний облік усіх іноземців, які були прийняті у підданство ССРСР з 1 січня 1936 р. Паралельно розпочалося складання списків осіб, що їх «органи» розглядали як потенційних агентів німецької розвідки. Безперечно, така активність органів держбезпеки була санкціонована вищою владою. Й. Сталін безпосередньо брав участь у підготовці статті у «Правдє» від 4 травня 1937 р., що закликала викривати агентів іноземних розвідок³⁶. Ця публікація (веле-тенський матеріал – три «підвали» у номері) стала «важливим елементом підготовки Великого Терору» й безпосередньо стосува-лася близького майбутнього німців в ССРСР³⁷.

Розгортання арештів у родинному колі Е. Герндт

Юрисконсульт Генерального консульства Німеччини у Києві, майже легальний сексот ГПУ–НКВД УССР Леонід Сорандо (клички – «ЗЕТ», «Кієвлянін» /«Киянин»/) (співробітники кон-

³⁵ Див.: Охотин Н. *Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг.* / Н. Охотин, А. Рогинский // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев: По материалам конференции «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики», проведённой Немецким культурным центром им. Гёте в Москве совместно с Обществом «Мемориал» 18–20 ноября 1998 г. – М., 1999. – С. 40; Ватлин А. *«Ну и нечисть»: Немецкая операция НКВД в Москве и Московской области 1936–1941 гг.* / А. Ю. Ватлин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 160–161.

³⁶ Див.: Уранов С. *О некоторых коварных приёмах вербовочной работы иностранных разведок* / С. Уранов [С. П. Урицкий – начальник Розвідуправління РСЧА] // Правда. – 1937. – 4 мая.

³⁷ Хлевнюк О. *Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры* / О. В. Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 295; Ватлин А. *«Ну и нечисть»: Немецкая операция НКВД в Москве и Московской области 1936–1941 гг.* – С. 162.

сульства, принаймні його керівники, знали про цю додаткову «функцію» свого довголітнього правника) на початку 1937 р. написав чергову характеристику консульського персоналу, який він «висвітлював». Щодо Е. Герндт він стверджував:

«ГЕРНДТ (АПРИЩЕНКО). В прежние годы (т. е. до 1932–1933 гг.) поддерживала знакомства с большим количеством совграждан. Говорили, что была (после смерти её мужа) фактической женой какого-то художника [...]. [Р.] ЗОММЕР (консул Німеччини у Києві 1929–1933 рр. – *Авт.*) подозревал ГЕРНДТ в связях с ГПУ и, во всяком случае, в излишней болтливости, хотя первое и несерьёзно. Известные налёты в этом направлении делал иногда и [Г.] БАУН.

Считается, наравне с [Э.] ШМИДТ, канцелярской, технической сотрудницей, которую [А.] ГЕНКЕ не приглашал даже на те приёмы, куда приглашал меня.

[А.] ГЕНКЕ, несмотря на элемент недоверия, диктовал ГЕРНДТ некоторые из документов, считавшихся секретными [...]. Помимо своих прямых обязанностей, ГЕРНДТ служит постоянным источником информации, главным образом слухов, сплетен и т. д. Кроме того, в ней ценится хорошее знание отдельных германских граждан, поскольку она работает в консульстве дольше всех (это знание теперь отчасти потеряло своё значение вследствие отъезда наиболее интересных германских граждан) [...]»³⁸.

3 березня 1937 р. у містечку Калинівка Вінницької обл. були заарештовані домогосподарка Ольга Вільгельмівна Зелінська, 1892 р. н., молодша сестра Ерні Герндт, та її чоловік Казимир Маркелович Зелінський, 1886 р. н., працівник одного з буряко-радгоспів; того ж дня за ґратами опинилася табельниця станції Жмеринка-Товарна Юлія Йосипівна Добрянська, 1892 р. н. 5 березня 1937 р. у тій самій «справі» було затримано й молодшого брата чоловіка Ольги Зелінської – Ромуальда Маркеловича Зелінського, 1890 р. н., агронома цукрового заводу Ново-Празького району Дніпропетровської обл.

Усі вищеназвані особи обвинувачувалися у «проведенні шпигунської діяльності на користь фашистської Німеччини». Ольга Зелінська спершу не визнавала себе винною. Але згодом, після «переконливих аргументів» «слідства», зізналася у «шпи-

³⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 429, т. 25, арк. 97–98.

гунських зв'язках» з сестрою – співробітницею Генконсульства Німеччини у Києві Е. Герндт, якій вона, мовляв, постачала «розвідувальні відомості» (очевидно, про бурякорадгоспи Вінничини). Утім, невдовзі Ольга Вільгельмівна відкинула ці неправдиві свідчення, наголосивши, що дала їх «під примусом слідчого Бутенка». Її чоловік, після перших фальшивих показів, також заперечив власні свідчення щодо збирання його дружиною «шпигунських відомостей» й передавання їх Ерні Герндт. Його молодший брат, а також Ю. Добрянська взагалі відмовилися визнати себе винними у будь-чому.

Відтак «Калинівська справа» почала «розвалюватися» на очах. Військовий прокурор 17-го стрілецького корпусу 30 липня 1937 р. повернув «справу» на дослідження до Вінницького обласного НКВД. Однак його вказівка була проігнорована, й 10 серпня 1937 р. Трійка УНКВД Вінницької області винесла позасудове рішення щодо страти усіх чотирьох³⁹.

12 червня 1937 р. у Києві енкаведистами був затриманий пенсіонер органів НКВД Микола Іванович Бортновський (1874 р. н.), якому інкримінувалася участь у «контрреволюційній фашистській шпигунській організації». Колишній технічний співробітник дорожньо-транспортного відділу (ДТО) ОГПУ Південно-Західної залізниці спершу відкидав висунуті проти нього обвинувачення, але 4 липня 1937 р. силувано «визнав», що з 1906 р. був «агентом німецької розвідки», завербованим секретарем Німецького консульства у Києві Вільгельмом Герндтом. Останньому Микола Бортновський, мовляв, постачав таємні відомості щодо Київської губернії й інформацію військового характеру. Після від'їзду першого «куратора» він відновив зв'язок 1918 р. з його донькою – Ерною Герндт, якій передавав секретні матеріали штабу КВО й ДТО ОГПУ. За ці відомості стенотипістка Німецького консульства у Києві віддячувала М. Бортновському грошима й подарунками для його доньки.

³⁹ На підставі матеріалів додаткової перевірки визначенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 19 травня 1960 р. ухвала Трійки УНКВД по Вінницькій обл. від 10 серпня 1937 р. щодо Ольги, Казимира й Ромуальда Зелінських, а також Ю. Добрянської була скасована й «справу» припинено за відсутністю складу злочину.

Конспірологічна версія НКВД спростовувалася реаліями життя: М. Бортновський з 1902 р. знімав кімнату у будинку Герндтів, де, цілком зрозуміло, спілкувався з господарем – В. Герндтом. З його дочкою – Ольгою (у другому шлюбі Зелінською), молодшою сестрою Ерні Герндт – квартирант одружився 1912 р. (подружжя розлучилося 1927 р.). Донька М. Бортновського Лариса, яку співробітниця Генконсульства Німеччини обдаровувала закордонними речами, була племінницею Ерні Герндт⁴⁰. Отже, йшлося про суто родинні контакти певного кола осіб, що їм «слідчі» з НКВД надали шпигунського забарвлення.

До речі, у березні 1937 р., отримавши невиразні відомості про «хворобу» Ольги Зелінської від її хатньої робітниці, М. Бортновський з донькою Ларисою вирушив до колишньої дружини у Калинівку, де вони дізналися про арешт її та її чоловіка обласним НКВД, а звідки попрямували до Вінниці. З обласного центру Лариса телеграфувала тітці: «Мама небезпечно хвора». Тоді Е. Герндт переказала племінниці 200 руб. на термінові витрати. Микола Бортновський, у свою чергу, зміг продати частину речей колишньої дружини, а отримані кошти (900 руб.) поклав на ощадну книжку дочки.

---

⁴⁰ М. Бортновський так і не визнав себе приналежним до «контрреволюційної фашистської шпигунської організації», що її, мовляв, очолювала Е. Герндт.

8 вересня 1937 р. «справа» М. Бортновського розглядалася Військовим трибуналом військ прикордонної й внутрішньої охорони УССР. Під час засідання в'язень заявив: «Визнаю себе винним лише у тому, що мав зв'язок з сестрою дружини й отримував речі для доньки. Більше ні у чому винуватим себе не визнаю [...]. Ерні Герндт я відомостей шпигунського характеру не давав й не був з нею зв'язаний по розвідувальній діяльності. До 1926 р. я з нею зустрічався, але жодних матеріалів не давав [...]. З батьком моєї колишньої дружини я також [шпигунського] зв'язку не мав й не давав йому секретних відомостей [...]. Під час попереднього слідства я відкидав зв'язок з Ерною Герндт, але мене довели до такого стану, що я підписав протоколи допитів про зв'язок з нею [...]» (виділення наше. – Авт.)

За позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора ССРСР М. Бортновський був страчений.

2 липня 1937 р. начальник 3-го («контррозвідувального») відділу УГБ НКВД УССР майор ГБ Мойсей Чердак⁴¹ скріпив підписом «цілком таємну» «Довідку на співробітницю Німецького консульства Герндт-Априщенко». У ній, зокрема, стверджувалося, що, «за даними агентури», Ерна Герндт керує, мовляв, «шпигунською мережею» у Києві та Київській області:

«В числе её разведывательных связей были выявлены: врач медицинского цеха завода “Арсенал” КАЛАШНИКОВ, художник ОБОЗНЕНКО и др.

23 мая с. г. КАЛАШНИКОВ был арестован и на допросах показал о своей принадлежности к немецкой фашистско-разведывательной диверсионной организации в Киеве, руководимой ГЕРНДТ Эрной [...]. Показаниями КАЛАШНИКОВА и дополнительно арестованных по делу ОБОЗНЕНКО, ОЛЬШИНСКОГО и СТРЕЛЬЦОВА установлено, что Германское консульство в Киеве создало через ГЕРНДТ Эрну широко разветвлённую фашистскую разведывательную диверсионную организацию в Киеве.

Деятельность этой организации непосредственно руководилась и направлялась ГЕРНДТ Эрной, которая, наряду с получением шпионских материалов от участников организации, ставила перед ними задачи – проведение диверсионных актов на военный период по бактериологической диверсии [...]»⁴².

Згідно зі «свідченнями» вищезгаданого Калашникова, він особисто у різний час передав Е. Герндт шпигунські матеріали щодо продукції, яку випускали військові цехи київського «Арсеналу», а також низку відомостей щодо Червоної армії. У свою чергу, Калашников, мовляв, отримав від співробітниці Генерального консульства Німеччини такі настанови щодо проведення диверсійної роботи під час війни: 1) отруювати водопостачання й харчові продукти військової частини, до якої він

⁴¹ Чердак Мойсей Григорович (28.01.1900–1978) – уродженець Одеси; у ЧК з 1921 р., майор ГБ (1935). 19.05.1937–20.07.1937 – нач. 3 відділу (КРВ) УГБ НКВД УССР. З 31.08.1937 – нач. ДТВ ГУГБ НКВД ССРСР Залізниця ім. Кагановича, Свердловськ. З 14.02.1938 служив у ГУЛАГу. 19.10.1938 звільнений з НКВД. 1957 р. – нач. планового відділу «Головекскаватор» Міністерства будівельного та дорожнього машинобудування ССРСР, Москва. Старший лейтенант запасу.

⁴² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 215–216.

буде приділений лікарем, інфекційними бактеріями тифу, холери та інших збудників хвороб; 2) здійснювати неправильне лікування червоноарміїців задля гальмування їхнього одужання. Аналогічні завдання від Ерни Вільгельмівни отримав нібито й лікар Пилип Ольшинський⁴³.

Завершувалася довідка Мойсея Чердака цілком сподіваним резюме:

«По данным агентуры, Германское консульство весьма встревожено произведёнными арестами участников организации⁴⁴.

ГЕРНДТ, боясь своего ареста, намерена под предлогом отпуска выехать в Германию.

По занимаемой должности ГЕРНДТ не принадлежит к официальному консульскому составу.

Материалы на ГЕРНДТ Эрну направлены в 3-й отдел ГУГБ НКВД СССР с ходатайством об её аресте»⁴⁵.

Приблизно у цей час Генеральне консульство Німеччини у Києві, зрозумівши неминучість арешту своєї співробітниці, ухвалило запізніле рішення про її негайний виїзд до Німеччини – «у відпустку». Натомість республіканське квазідипломатичне відомство, вже «зорієнтоване» таємною поліцією, усіляко зволікало з оформленням виїзної візи: то «захворював» чиновник, який мав підписати документи, то бракувало печатки, то не зовсім відповідним було звернення Генконсульства Німеччини... Нарешті візу було отримано й, здавалося, «шпигунка» зможе евакуюватися.

10 липня 1937 р. М. Чердак адресував термінове повідомлення заступнику начальника Управління військ прикордон-

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 216.

⁴⁴ Той самий сексот «Кієвлянин» (віддаємо перевагу «рідній мові» репресивного відомства, а відтак й автентичності кличок) повідомляв 19 серпня 1937 р.: «Настрій у консульстві усе більш і більш напружений. Занепокоєння спричиняють не стільки арешти самі по собі, скільки їхній систематичний характер, що змушує побоюватися їхнього продовження й будувати здогадки, “що ж трапиться завтра” [...]». Вочевидь «інформатор» передавав й власний душевний стан.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 216–217.

ної й внутрішньої охорони (УПВО) й начальнику оперативного відділу УПВО полковнику П. В. Семенову⁴⁶:

«Сегодня в 11-40 выехала в Шепетовку для выезда в Германию германско-подданная ГЕРНДТ Эрна Вильгельмовна, имеющая служебную выездную визу, выданную УполнNKИД в г. Киеве 9.7.37 г.

По оперативным соображениям, необходимо задержать выезд ГЕРНДТ за границу на одни сутки.

Прошу дать срочное распоряжение Начальнику КПП ст. Шепетовка под благовидным предлогом задержать выезд ГЕРНДТ на одни сутки. Если ГЕРНДТ захочет возвратиться в г. Киев, препятствовать ей в этом не следует»⁴⁷.

Наступного дня – 11 липня – Мойсей Григорович підписав меморандум на Ерну Герндт такого змісту:

«ГЕРНДТ Эрна Вильгельмовна, 1890 г. р., германско подданная, работает машинисткой германского генерального консульства в Киеве.

Показаниями арестованных по делу вскрытой и ликвидированной в г. Киеве фашистской и диверсионно-разведывательной организации КАЛАШНИКОВА, СРЕЛЬЦОВА, ОБОЗНЕНКО, ОЛЬШИНСКОГО и др. установлено, что руководителем этой к-р организации является ГЕРНДТ Эрна Вильгельмовна.

По заданию ГЕРНДТ участники фашистской диверсионно-разведывательной организации проводили широкую разведывательную работу по линии Красной армии.

По заданию ГЕРНДТ участники контрреволюционной организации подготавливали проведение в военный период бактериологической диверсии.

ГЕРНДТ подлежит аресту»⁴⁸.

---

⁴⁶ Уродженець Єкатеринбурзької губернії (Росія) *Пйотр Васильєвіч Семйонов* (25.01.1898 – після 07.09.1937) служив у ЧК з 1918 р. Заарештований 9 серпня 1937 р. Засуджений до вищої міри покарання 7 вересня 1937 р. Розстріляний (див.: Золотарьов В. *Всеволод Балицький: особа, час, оточення* / В. А. Золотарьов, Ю. І. Шаповал. – К.: Стило, 2002. – С. 429).

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 413, спр. 429, т. 23, арк. 218.

⁴⁸ Там само, арк. 219.

11 липня 1937 р. – «секретное снятіє» Е. Герндт

Діставшись потягом прикордонної Шепетівки, Е. Герндт таки була змушена повернутися до Києва, поінформувавши про це Генконсульство Німеччини: прикордонники за «орієнтуванням» НКВД виявили чергові недоладності у візі, блокувавши їй перетин кордону. 11 липня 1937 р. перед прибуттям потяга на київський вокзал вона була таємно заарештована у вагоні й допроваджена до в'язниці. Не зміг цьому перешкодити й заступник Генконсула Німеччини (на час відпустки Г.-В. Гросскопфа) Вальтер Гагемайер, який спеціально прибув зустріти «невийзну» колегу.

12 липня 1937 р., наступного дня після викрадення/затримання Е. Герндт, В. Гагемайер від імені Генерального консульства Німеччини у Києві листовно («Терміново!» «Дуже важливо!») звернувся до заступника Уповноваженого УпНКЗС ССРС при Уряді УСРС Володимира Неверовича, повідомляючи йому про затримання співробітниці німецького Генконсульства у потязі Шепетівка–Київ (потяг № 34 Шепетівка–Баку). При цьому консульський секретар у розлозі одинадцятисторінковому листі реконструював деталі спецоперації республіканської таємної поліції, до якої було вплетано й Управління УпНКЗС ССРС в УСРС.

Схема цієї брудної обробки, за словами В. Гагемайера, виглядала так: 7 липня 1937 р. Генконсульство звернулося щодо надання Е. Герндт виїзної візи. Того ж дня Управління УпНКЗС ССРС в особі секретаря Фельдстон інформувало Генконсульство, що видача візи відтермінується через хворобу якогось співробітника/співробітниці УпНКЗС. 7–8 липня Генконсульство неодноразово нагадувало чиновникам квазідипломатичного Управління про потребу пришвидшення оформлення візи. Під час «діалогу» з'ясувалося, що «хворів» технічний співробітник, підпису якого на візі взагалі не потребувалося. 9 липня та сама Фельдстон інформувала В. Гагемайера, що питання з візою все ще вирішується. Однак через півгодини повідомила, що питання вже вирішено. Того ж дня відбулася особиста зустріч заступника Генконсула Німеччини з заступником Уповноваженого НКЗС ССРС в УСРС В. Неверовичем, під час якої німецький

дипломат отримав закордонний паспорт Е. Герндт з потрібною візою. У відповідь на заяву співрозмовника щодо незбагненності причин затримки візи В. Неверович запевнив, що справа винятково у «хворобі» технічного працівника. Інших причин, мовляв, не було. І почув у відповідь репліку В. Гагемайєра, що «версія про хворобу співробітника – казка для маленьких дітей».

10 липня Е. Герндт попрямувала потягом до Шепетівки, звідки увечері того ж дня телеграфувала до Генконсульства, що прикордонники оголосили візу оформленою неналежним чином й блокували їй перетин кордону. Відтак В. Гагемайєр негайно зв'язався з В. Неверовичем, вимагаючи владнати непорозуміння, й отримав запевнення, що буде вжито необхідних термінових заходів, але лише ... наступного дня. О 10-й ранку 11 липня заступник Генконсула зателефонував до Управління УпНКЗС. Співрозмовницею знову виявилася Фельдстон, яка з доручення В. Неверовича повідомила, що у візі нібито справді була «технічна помилка», яка вже усунута, тому Е. Герндт, мовляв, може вже наступним потягом виїхати за кордон. Німецький дипломат зателефонував у Шепетівку й повідомив колезі цю радісну новину. Але почув у відповідь, що прикордонникам невідомо про полагодження «непорозуміння». У розмові також з'ясувалося, що Е. Герндт не бачила жодного «технічного недоліку» у виданій їй візі. Зрештою, не розгледів цього й В. Гагемайєр, коли отримував паспорт з візою при особистій зустрічі з В. Неверовичем.

Виконувач обов'язків Генконсула Німеччини порадив колезі у разі непоступливості прикордонників повертатися того ж дня до Києва. У свою чергу, В. Гагемайєр укотре телефонував до Управління УпНКЗС. Фельдстон інформувала співрозмовника, що В. Неверович відсутній, але через годину – другу питання нарешті буде остаточно полагожене. Тим часом Е. Герндт телеграфувала до Генерального консульства, що повертається до Києва, оскільки інцидент так і не вичерпаний, а «Шепетівська влада не отримала жодних вказівок з Києва». Невдовзі вже з Управління УпНКЗС повідомили Генконсульство, що справа громадянки Герндт «остаточно в порядку» й вона може перетнути кордон. Дізнавшись, у свою чергу, що «порядку» у цій

справі таки забракло, функціонери Управління висловили роблене здивування, мовляв, усі ж перешкоди вже усунуто.

У цьому ж листі В. Гагемайєр був змушений констатувати, «що неодноразові офіційні повідомлення Управління НКЗС Генеральному Консульству про стан питання з візою Герндт, зокрема щодо того, що ускладнення з візою полагождені й що вона може їхати наступним потягом за кордон – виявилися невідповідними дійсності»⁴⁹.

Далі у листі В. Гагемайєра від 12 липня 1937 р. змальована карколомна картина «шпигунської історії» зустрічі на київському вокзалі 11 липня о 20-35 потяга з Шепетівки, що у ньому перебувала вже затримана Е. Герндт, яка була (оперативно-чекістським сленгом) «секретно снята». У цій шпигунській історії було задіяно щонайменше кільканадцять співробітників таємної поліції, а також вокзальне відділення НКВД.

Отже, прибувши консульським авто до вокзалу, В. Гагемайєр випадково дізнався від пасажирів, що Е. Герндт перебувала у вагоні № 3. На вході до нього дипломата зупинив співробітник НКВД в уніформі, якийсь Іванов, що відмовив у доступі усередину, оскільки, мовляв, відсутній провідник. Після заяви В. Гагемайєра, що він – заступник Німецького Генерального консула, а нині виконує його обов'язки, він потрапив до вагону. При первісному огляді співробітниці консульства не було виявлено. Характерно, що декілька осіб у вагоні наполегливо намагалися переконати дипломата, що Е. Герндт вже залишила потяг. Так само йому пропонувалося взяти із собою чемодани, які стояли у проході й нібито належали Е. Герндт. Одначе багаж останньої загалом був відомий В. Гагемайєру, тому від цих пропозицій він відмовився, вирішивши вийти на привокзальний майдан, де очікувало на нього консульське авто. Ерни і там не було.

Повернувшись до третього вагону, В. Гагемайєр «відновив контакт» з енкаведистом Івановим, який знову категорично заперечував присутність Е. Герндт у своїх «володіннях». Дипломату нічого не залишалось, як вдруге зайти до вагону й кликати колегу перед дверима кожного зачиненого купе. Прийом виявився вдалим, й бранку було виявлено:

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 223–228.

«Коли я перебував перед зачиненими дверима 3-го купе, то у відповідь на моє запитання, чи не перебуває там громадянка Герндт, я почув її власний, добре мені знайомий голос: "Herr Hagemeier, Herr Hagemeier! Man hält mich hier fest!" ("Пане Гагемейер, пане Гагемейер! Мене тут тримають й не випускають!"). Моя спроба відчинити двері у купе зазнала невдачі, оскільки двері виявилися зачиненими на замок або ж їх притримувало хтось зсередини. Я голосно постукав у двері, заявивши (й повторив декілька разів), що я є постійним заступником Німецького Генерального Консула й вимагаю відчинити двері до помешкання, де утримують німецьку громадянку, співробітницю Німецького Генерального Консульства»⁵⁰.

У цей час до зачинених дверей купе підбіг невідомий добродій у цивільному, який й за наявної очевидної ситуації намагався переконати В. Гагемейера, що купе належить йому й у ньому «нікого немає». Цивільний загородив двері купе й «виявив виразне прагнення» змусити дипломата залишити вагон. Останній зрозумів, що цивільний виконує доручення «відповідних советських органів» й хоче дати пояснення поза вагоном й очима сторонньої публіки. Проте й на пероні енкаведисти (Іванов і цивільний) наполягали, що Сонце обертається довкола Землі. Переконавшись у марності своїх вимог звільнити Е. Герндт, дипломат попрямував до приміщення вокзального НКВД, де виклав власне бачення ситуації. Одначе й залізничні енкаведисти під усілякими приводами ухилилися від виконання вимог В. Гагемейера й навіть відмовилися виходити на перон й підійти до вагона з бранкою. Відтак дипломат повернувся до вагона й навіть отримав дозвіл енкаведиста Іванова увійти усередину. Одначе цьому перешкодив провідник, який повідомив, що потяг відходить.

Того ж вечора виконувач обов'язків Генконсула Німеччини зателефонував до Управління НКЗС ССРСР в УССР. Одначе як Уповноважений НКЗС Адольф Маркович Петровський, так і його заступник Володимир Неверович перебували на дачі до понеділка 13 липня й зв'язатися з ними до того часу було, мовляв, «неможливо».

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 229–230.

Про інцидент В. Гагемайер негайно поінформував Посольство Німеччини у Москві, яке уповноважило його особисто відвідати обласне Управління НКВД. Ці відвідини відбулися 12 липня 1937 р. Черговому по Управлінню НКВД сержанту ГБ Л. І. Городинському були поставлені запитання, чи справді затримана громадянка Німеччини Е. Герндт, якщо так – чи на законних підставах і яких саме; де вона зараз утримується. Черговий енкаведист покликався на вихідний день, повідомивши, що відповідь можлива лише у понеділок 13 липня й, вірогідно, через Управління НКЗС⁵¹. Після того, як німецькі консульські працівники (В. Гагемайера супроводжував співробітник канцелярії консульства Вернер Мергнер) залишили Управління НКВД, черговий негайно повідомив заступника начальника облуправління капітана ГБ Лева Йосифовича Рейхмана (1901–26.01.1940) про цей візит й отримав вказівку у разі повторної появи представників Генконсульства Німеччини заявити про

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 232–233.

Відповідальний черговий по облуправлінню НКВД того ж дня склав рапорт, адресований начальнику УНКВД по Київській області старшому майору ГБ М. Д. Шарову (Шаверу): «Доношу, что во время моего дежурства по Управлению НКВД в 12 час. 25 мин. 12-го июля с. г. в Управление НКВД явились представители германского консульства в г. Киеве: Секретарь генерального консульства – ГАГЕМАЙЕР, предъявивший дипломатическое удостоверение НКВД СССР за № 0687, и сотрудник консульства – МЕРГНЕР Вернер, предъявивший консульское удостоверение за подписью секретаря консульства ГАГЕМАЙЕРА [...] На мой вопрос, что им нужно, ГАГЕМАЙЕР заявил, вчера в 20 час. 30 мин., будучи на вокзале, он видел, что в Киев доставили стенотипистку и машинистку германского генерального консульства ГЕРНДТ Эрну, германскую гражданку, которая была арестована в поезде № 34 Баку–Шепетовка. На вокзале он пытался к ней подойти, но его не допустили.

На моё заявление, что по этому поводу ему надлежит обратиться в Наркоминдел, ГАГЕМАЙЕР заявил, что в НКВД он был вчера вечером и сегодня утром, но там никого не застал из сотрудников [...]. Я заявил ГАГЕМАЙЕРУ, что сегодня – выходной день, что начальника Управления НКВД нет, где он сейчас находится, мне не известно. В случае, если мне удастся начальника Управления найти, я его поставлю в известность об их приходе. При этом я снова предложил им обратиться в НКВД, который уполномочен вести переговоры с иностранными дипломатическими представителями [...].»

відсутність повноважень на перемовини з ними й укотре поради апелювати до апарату Уповноваженого НКЗС ССРС в УСРС. О 13-45 відповідальному черговому зателефонував вже особисто начальник облуправління М. Д. Шаров (Шавер), який підтвердив вказівку свого заступника⁵².

Розмірковуючи над подіями 7–11 липня 1937 р., пов'язаними з затримкою візи, згодом її видачею й спробою виїзду за кордон Е. Герндт, В. Гагемайер пояснював у колі своїх колег, що НКВД використало апарат УпНКЗС ССРС «утемну» для підготовки спецоперації. Водночас, як він вважав, «секретное снятіє» (чекістський жаргон) фактично зазнало фіаско. Оперативники вочевидь не розраховували, що їхня жертва, яку вони збиралися арештувати у Шепетівці, зателефонує до Генконсульства й негайно повернеться до Києва. Їм довелося раптово змінювати план дій. Додатковим сюрпризом для НКВД стала присутність на київському вокзалі виконувача обов'язків Генконсула і його енергійні дії.

Лише другого дня після арешту співробітниці Генерального консульства Німеччини у Києві Москва дала «добро» на її затримання, яке вже відбулося напередодні. 12 липня 1937 р. з Москви на ім'я наркома внутрішніх справ УСРС І. Леплевського надійшов таємний меморандум:

«Арест ГРЕНДТ (характерна описка. – Авт.) санкциониреум, согласовано [с] ПОТЕМКИНЫМ⁵³, ВЫШИНСКИМ».

⁵² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 234–235.

⁵³ *Потьомкін Владімір Петрович* (07/19/10.1874–23.02.1946) – на той час (квітень 1937 р. – 1940 р.) – перший заступник наркома іноземних справ ССРС. Народився у м. Твері у єврейській лікарській родині. З 1890-х рр. брав участь у російському ліворадикальному русі, заарештовувався. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1898), після чого був залишений на два роки при кафедрі всесвітньої історії для отримання професорського звання; спеціалізувався з гебраїстики. З 1919 р. – член РКП(б). У травні–вересні 1919 р. – начальник політвідділу Західного й Південного фронтів червоних під керівництвом Й. Сталіна (відтоді й до кінця життя – член «команди» Й. Сталіна, виконавець його брудних доручень). Зокрема, за вказівкою Й. Сталіна, з повноваженнями виїзної сесії Революційного трибуналу фронту, неодноразово відвідував «слабейшіє райони фронту для вод-

Меморандум підписав комісар державної безпеки 3-го рангу Александр Матвеевич Мінаєв-Цикановський (справжнє ім'я та прізвище цього уродженця Одеси – Шая Мошкович Цикановський; 02.1888–25.02.1939), який з 11 липня 1937 р. виконував обов'язки начальника 3-го відділу ГУГБ НКВД СРСР (8 липня застрелився його попередник – начальник 3-го відділу ГУГБ комісар держбезпеки 3-го рангу В. М. Курський).

13 липня В. Гагемайер листовно звернувся до керівництва УНКВД по Київській області:

«Срочное! Весьма важное! В Областное управление НКВД в Киеве.

Ссылаясь на личные переговоры нижеподписавшегося, заместителя Германского Генерального Консула в Киеве, с ответственным дежурным Вашего Управления, гражданином Городинским, имеющие место вчера утром, имею честь передать при сём копию письма, переданного мною сегодня заместителю Уполномоченного НКВД, господину Неверовичу, по поводу незаконного задержания сотрудницы Генерального Консульства, гражданки Эрны ГЕРНДТ.

Я позволяю себе повторить свою вчерашнюю просьбу – немедленно удовлетворить мои требования и принять все меры

воренія порядку в частях і укрєпленія тїла, одночасно команду особим отрядом». 1920 р. відзначений орденом Красного Знаменї «за умєлоє руководство боевїми операціями при освобожденїї Кїєва». З 1922 р. – функціонер НКЗС СРСР. 17 вересня 1939 р. намагався вручити польському послу В. Гжибовському ноту з обґрунтуванням вторгнення Червоної армії на польську територію. 1944 р. входив до советської комісії щодо вивчення (фальшування) матеріалів Катинського розстрілу польських офіцерів. З 1940 р. – нарком освіти РСФСР, одночасно з 1943 р. – президент АПН РСФСР.

У сучасній російській аґїографії його життєпис ретельно «зачищений». В. Потьомкін [-Тверской] зазвичай характеризується як видатний «педагог, воєначальник, дипломат, государственний деятель» (див., напр.: Горячев В. *Потёмкин Владимир Петрович (7/19.10.1874–23.02.1946) – русский педагог, военачальник, дипломат, государственный деятель* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hrono.ru/biograf/bio_p/potemkin_vr.php). Утім, «воєначальствовање» В. Потьомкіна, як наведено вище, обмежувалося винятково керівництвом бандитськими зґраями чекїстів.

к тому, чтобы гражданка Герндт была безотлагательно освобождена»⁵⁴.

Того ж дня начальник УНКВД по Київській області М. Д. Шаров підписав супровідний лист на ім'я наркома внутрішніх справ УССР І. Леплевського:

«При этом направляю на Ваше распоряжение письмо, поступившее в Управление НКВД по Киевской области из германского консульства в г. Киеве, об аресте машинистки германского консульства ГЕРНДТ, а также рапорт дежурного по Облуправлению НКВД [...] о посещении представителями германского консульства Управления НКВД по Киевской области 12-го июля с. г.»⁵⁵.

Наскільки дозволяють матеріали архівно-слідчої справи Е. Герндт 1937 р., можна стверджувати, що перший протокол її допиту датований 14 липня 1937 р. Він починався звичним питанням:

«Слідству відомо, що Ви провадили в СССР розвідувальну роботу, а також організували фашистські групи.

Чи визнаєте Ви себе винною у скоєнні цих дій й чи бажаєте давати слідству покази по суті обвинувачення, яке Вам пред'явлено?».

Відповідь була очевидною:

«Винною себе у висунутих мені обвинуваченнях я не визнаю. Давати слідству покази по суті висунутих проти мене обвинувачень бажаю»⁵⁶.

Утім, вже 17 липня 1937 р. Е. Герндт «погодилася» давати «слідству» «правдиві свідчення»:

«Я не намагаюсь ввести слідство в оману, а хочу зараз давати слідству лише правдиві свідчення, оскільки я глибоко розкаюся у злочинах, скоєних мною проти советської влади. Будучи

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 222.

⁵⁵ Там само, арк. 221.

На документі поміта олівцем: *«Справка. По этому вопросу представители консульства явились и в комендатуру НКВД УССР. Наркому известно».*

⁵⁶ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Герндт-Априщенко Е.В., 1937 р.: Протокол допиту Е. Герндт від 14 липня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 9.*

членом німецької фашистської партії (NSDAP), я організувала у м. Києві фашистську групу. Група ця складалася з громадян СССР, які співчували німецькому фашизму, поділяли його ідеї, були налаштовані украй антисоветськи. Цією групою я керувала й провадила серед її учасників систематичну фашистську пропаганду, використовуючи з цією метою фашистську літературу, яку я отримувала, слухання фашистських радіопередач й антисоветську агітацію, що її я проводила особисто серед членів групи»⁵⁷.

Успіхи «слідства» були закріплені у заяві Е. Герндт на ім'я очільника НКВД УССР від 19 липня 1937 р.:

«11-го июля с. г. я была арестована органами НКВД и мне на допросах было предъявлено обвинение в том, что я проводила разведывательную и фашистскую работу против СССР. На первых допросах я отрицала свою вину, потому что, прослужив 27 лет на германской государственной службе, в Германском консульстве в Киеве и в Министерстве Иностранных Дел, а также являясь по убеждениям фашисткой и членом национал-социалистической партии Германии, не считала возможным дать органам НКВД откровенные показания о моей преступной работе против СССР.

В моём решении дать органам НКВД откровенные показания о проведённой мною фашистской разведывательной деятельности большую роль играет моё внутреннее убеждение, что проводимая германскими дипломатическими учреждениями разведывательная и фашистская работа приносит в конечном итоге большой вред немцам, как германским подданным, так и гражданам СССР, живущим в Советском Союзе [...]. Исходя из этого моего убеждения, я хочу дать откровенные показания не только о той организационной фашистско-разведывательной деятельности, которую проводила я лично, но и о всей известной мне фашистской разведывательной работе, проводившейся другими сотрудниками германских консульств и их агентами, чтобы в дальнейшем навсегда покончить с этой деятельностью [...]]»⁵⁸.

Методи допиту в'язнів й отримання потрібних «свідчень» не відрізнялися особливою оригінальністю – позбавлення сну,

⁵⁷ Там само: *Протокол допиту Е. Герндт від 17 липня 1937 р.* // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 20 зв. – 21.

⁵⁸ Там само, арк. 25– 26.

їжі, багатоденні виснажливі допити – так званий «конвеєр», погрози «слідчих», а також (чи насамперед) фізичні тортури. Чи не єдина «учасниця фашистської шпигунської організації Е. Герндт», якій пощастило уникнути розстрілу й дожити-таки до реабілітації, Галина Татарова у своїй скарзі на ім'я Л. Берії, написаній 5 квітня 1938 р. у Сиблагу НКВД ССРСР, згадувала перебіг «слідства». Її допитував помічник начальника 8-го відділення 3-го відділу УГБ НКВД УССР старший лейтенант ГБ Волосов:

«Теперь о методах допроса: на следствии я была в течение трёх суток без сна и пищи, затем день перерыва и опять двое с половиной суток с наскоками на меня с целью подвергнуть меня избивению, ругая меня площадной бранью, причём из соседней комнаты, где он [Волосов] одновременно допрашивал кого-то из мужчин, неслись жуткие душераздирающие крики. Всё это приводило меня в состояние панического ужаса. Находясь в таком психическом состоянии, после жесточайшего истерического припадка, подавленная нравственно и физически, я под их диктовку написала требуемое от меня заявление Наркому УССР: после чего они меня отпустили»⁵⁹.

Бракує даних стверджувати категорично застосування до Ерни Герндт «методів фізичного впливу». На підставі листів й заяв з таборів можна дійти висновку, що до початку масових операцій НКВД ССРСР «методи фізичного впливу» стосовно німців (насамперед громадян Німеччини) не застосовувалися, оскільки їх вважали іноземцями, що спричиняло іншу («делікатнішу») поведінку «слідчих». Особливе ставлення до них збереглося й у другій половині 1937 р. – німецьких громадян примушували до визнання переважно методами психологічного впливу. Ганс Герварт, особистий референт німецького посла в ССРСР Вернера фон дер Шуленбурга, писав у своїх мемуарах:

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47124, арк. 143 зв. – 144.

В одній з пізніших своїх численних заяв (від 23 лютого 1956 р. на ім'я Головного військового прокурора КВВ) Г. Татарова згадувала: *«Били кругом и почти всех [под]следственных, так как, как в стенах НКВД УССР, так и в тюрьме стоял крик, брань следователей, которые зачастую были в нетрезвом виде [...]»* (Там само, арк. 246 зв.).

«Нам невідомо, щоби стосовно німецьких громадян застосувалося насилля»⁶⁰.

Цілком вірогідно, що й для Ерни Герндт виявилось цілком достатньо тих «переконливих аргументів», про які згадувала у своїх заявах Г. Татарова.

Безпрецедентне викрадення Е. Герндт спричинило дотермінове (раніше на 10 днів) відкликання з відпустки Генконсула Г.-В. Гросскопфа. Він повернувся до Києва 16 липня 1937 р. й одразу ж поринув у клопоти, пов'язані із з'ясуванням «злочинів», які НКВД УССР інкримінував відповідальній працівниці німецької дипломатичної установи, й настійливими спробами домогтися її негайного звільнення. За його розпорядженням, консульська установа щотижнево переказувала заарештованій по 50 руб. з належної їй заробітної плати на адресу Комендатури НКВД УССР – Київ, вул. Інститутська, 5. Консул стримано оцінив дії свого заступника у ситуації з арештом Е. Герндт, вважаючи, що В. Гагемайер не зберіг потрібної витримки, а у своїй ноті до В. Неверовича від 12 липня не покликався на «привілеї Е. Герндт як співробітниці консульства» (відповідно до ст. ст. 6 та 11 Консульської угоди 1925 р.). Попри те, що ці «привілеї» – хисткий аргумент, але ним, на переконання Г.-В. Гросскопфа, слід було б скористатися.

25–26 липня київський генконсул перебував у службовому відрядженні у Москві – Посольстві Німеччини, де, зокрема, доповів про ситуацію з затриманою співробітницею й низкою арештів німецьких громадян. 1 серпня 1937 р. відбулася розмова Г.-В. Гросскопфа з «місцєблүстителем» посади Уповноваженого НКЗС СССР в УССР В. Неверовичем, якому німецький представник заявив, що затримання Е. Герндт синхронізувалося у часі з певним покращенням германо-советських відносин. Відтак, він робив висновок, що це результат дій якихось прихованих зловорожих сил, зацікавлених у псуванні цих відносин. Співбесідник відповів, що арешт відбувся лише після ретельної перевірки «справи» Е. Герндт «найбільш відповідальними

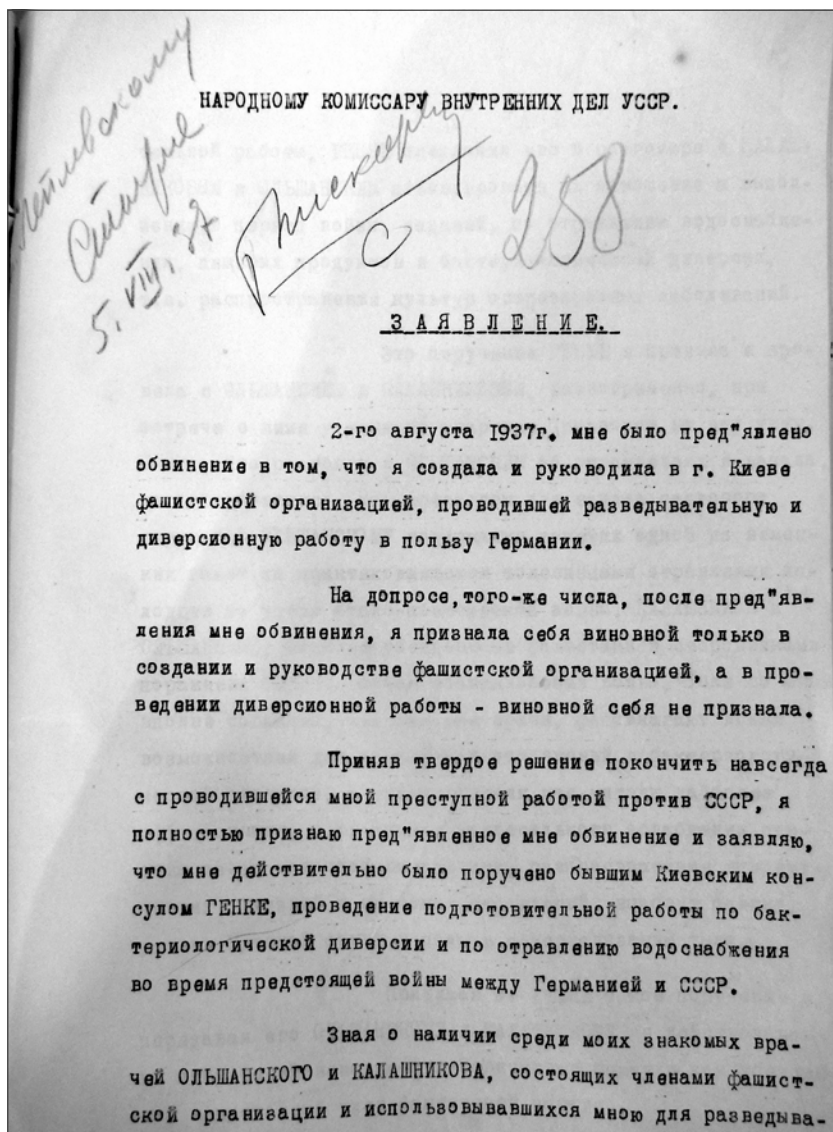
⁶⁰ Цит. за: Ватлин А. *«Ну и нечисть»: Немецкая операция НКВД в Москве и Московской области 1936–1941.* – С. 135.

товаришами». Консул парирував, маючи на увазі тогочасні арешти компартійної номенклатури, що й «найвідповідальніші працівники» останнім часом виявляються «шкідниками».

Генеральний консул П Речіпосполитої у Києві Ян Каршо-Седлевський у рапорті до Варшави від 5 серпня 1937 р. принагідно характеризував атмосферу, яка панувала у Генеральному консульстві Німеччини у Києві після арешту Ерни Герндт. За словами польського дипломата, численні інтервенції Генерального консульства Німеччини у Києві, московського Посольства Німеччини перед апаратом Уповноваженого НКЗС СРСР при квазіуряді УССР та всевладним НКВД УССР не принесли позитивних наслідків. Німецьким дипломатам було відмовлено у передачі бранці харчів, білизни й грошей (попри їх регулярне перерахування). На запитання Генерального консула Німеччини у Києві Г.-В. Гросскопфа, у чому полягає провина ув'язненої, надійшла відповідь УпНКЗС, що, мовляв, «слідство» протриває ще два місяці й до його завершення обвинувачення не будуть оприлюднюватися, тобто наголос робився на «таєм-

Учасниця «антисовєтської фашистської організації Е. Герндт» – Галина Татарова – під час другого ув'язнення, м. Мінськ, 1950 р.

Заява Е. Герндт на ім'я очільника НКВД УССР з «визнанням» створення нею у м. Києві «фашистської організації», що провадила «розвідувальну й диверсійну роботу на користь Німеччини», 4 серпня 1937 р.

259 2.-

тельной работы, ГЕНКЕ предложил мне в разговоре с КАЛАШНИКОВЫМ и ОЛЬШАНСКИМ повондировать их отношение к выполнению, в период войны, заданий, по отравлению водоснабжения, пищевых продуктов и бактериологической диверсии, т.е. распространении культур острозаразных заболеваний.

Это поручение ГЕНКЕ я приняла и провела с ОЛЬШАНСКИМ и КАЛАШНИКОВЫМ, одновременно, при встрече с ними у меня на квартире, разговор на эту тему. Помню, что разговор с ОЛЬШАНСКИМ об отравлениях я начала, воспользовавшись, как предлогом для начала разговора, передачей ОЛЬШАНСКОМУ содержания заметки одной из немецких газет по практиковавшимся абиссинцами отравлению колодцев во время итало-абиссинской войны. КАЛАШНИКОВ и ОЛЬШАНСКИЙ, являясь убежденными фашистами и сторонниками поражения СССР в случае возникновения войны, были со мной вполне согласны, что они как врачи, располагают всеми возможностями для проведения отравлений и бактериологической диверсии, а также считали эти методы наиболее эффективными, т.к. помимо колоссального ослабления стороны из-за массовой смертности, распространение эпидемических болезней и массовых отравлений, вызовут панику, развал Красной армии и полную дезорганизацию тыла.

Принимая от ГЕНКЕ такое поручение и передавая его ОЛЬШАНСКОМУ и КАЛАШНИКОВУ, я действовала из побуждений ненависти к Советскому Союзу и как убежденный и преданный член фашистской партии.

3.-

260

Продумав сейчас весь ужас и варварство применения подобных методов войны, ясно представив себе все неисчислимы бедствия и жертвы в случае их применения, я решилась открыть Вам и эту последнюю часть моей работы против СССР.

Я хочу добавить также, что хотя и являюсь подданной Германии, но родилась я и прожила фактически всю свою жизнь в г.Киеве, за исключением 4-х лет, во время мировой войны, когда я жила в Берлине и работала в Министерстве иностранных дел Германии.

К этому моему заявлению я хочу добавить следующее:

В моем заявлении на Ваше имя и на допросе я дала показание о профессоре СВЕНСОНЕ, как лице близко связанным с бывш.консулом ГЕНКЕ, но всего мне известного о нем я тогда не сказала, заявив на допросе, что вел ли проф. СВЕНСОН разведывательную работу, я не знаю. Мне действительно неизвестна агентура, состоявшая на личной связи у консулов, т.к. эта агентура от меня, как и другого любого работника консульства конспирировалась. Но я имею следующие основания для утверждения, что проф. СВЕНСОН является германским агентом и что ему, как крупному специалисту, поручена работа по бактериологической диверсии.

Мне известно:

I/ Профессор СВЕНСОН, сын лютеранского пастора в Киеве, местный старожила, который знает " все и вся и всех" в Киеве;

261

4.-

2/ проф.СВЕНСОН был в близких отношениях с быв.консулом СТЕФАНИ, при посредстве которого вел переписку с Германией в адрес живущего там своего брата.

Содержание переписки мне неизвестно, но т.к. она велась в период 1924-25г.г., когда переписка с Германией по почте никогда и ни кем не возбранялась и не преследовалась, ясно, что проф.СВЕНСОН писал и получал письма, содержание которых он хотел скрыть от советских властей.

3/ В бытность консула СТЕФАНИ, из Киева выезжало в Германию сравнительно большое количество советских граждан по советским паспортам в Германию для лечения на немецких курортах. Для предотвращения проникновения в Германию под видом больных, агентов советской разведки и НКВД /ГПУ/, обращавшиеся за визой, направлялись консулом СТЕФАНИ к проф.СВЕНСОНУ, заключение которого являлось решающим.

Проф.СВЕНСОН являлся неофициальным доверенным врачом консульства / / . По принятой в консульстве терминологии понятие " " равно как и " " означает лицо, пользующееся полным доверием консульства, с точки зрения преданности Германии.

4/ При консуле ГЕНКЕ - СВЕНСОН поддерживал с ним близкие отношения и пользовался его полным доверием. Встречи и разговоры между проф.СВЕНСОНОМ и ГЕНКЕ происходили не в служебном кабинете, а в частной квартире консула ГЕНКЕ на 2-м этаже здания консульства.

5.-

262

5/ Профессор СВЕНСОН при посредстве ГЕНКЕ получил из Германии через консульство пакет. Со слов ШТРЕЙСА, который относил проф.СВЕНСОНУ этот пакет, это была книга, но так ли это, я не знаю.

6/ При консуле ГРОССКОПФЕ проф.СВЕНСОН отказался прийти на вызов. Этот отказ проф.СВЕНСОНА был об"явлен всем сотрудникам консульства и об этом демонстративно в письменной форме было сообщено НКВД.

7/ Киевское консульство регулярно каждый месяц посещает германская гражданка ЛЕХЕЛИН, Мария, лет 50, получающая пособие от консульства. Принимает ее ГА-ГЕМАЙЕР у себя в кабинете. Мне известно лично от ЛЕХЕЛИН, что она является родственницей проф.СВЕНСОНА и бывает у него.

Я полностью признала свою вину. Какой бы ни был исход моего дела, я получу удовлетворение для моей совести, если мое заявление поможет предотвратить ужасы бактериологической диверсии и массовых отравлений.-

Эрна Вильгельмовна ГЕРНДТ.

г.К и е в, 4 августа 1937г.

ЗАЯВЛЕНИЕ ПРИНЯЛ:

НАЧАЛЬНИК I ОТД. 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ-

/ПИСКАРЕВ/

4.УИ.37г.

ниці слідства». На вимогу Генконсула зустрітися з очільником республіканського НКВД Ізраїлем Леплевським знову була отримана «етикетальна» відмова – мовляв, керівний енкаведист так переобтяжений обов'язками, що не зможе найближчим часом приділити увагу дипломатові⁶¹.

Відтак, за словами Яна Каршо-Седлевського:

«Сам консул Гросскопф перебуває у стані цілковитої душевної депресії й взагалі не виходить, ані не виїздить з дому. Викликаний дружиною, яка перебувала у Берліні, аби виїхав по неї до Варшави, боїться виїхати за кордон ССРСР, тому що твердить, що, попри отримання зворотної советської візи, місцева влада може його не впустити назад до Києва. Особисто не виключаю можливості, що факт арешту п. Герндт, яка нераз друкувала на машинці рапорти консула й провадила архів, пов'язаний з прагненням більшовиків безпосередньо вплутати консула Гросскопфа у шпигунську аферу й змусити його, як найкращого німецького знавця советського терену, до залишення території ССРСР»⁶².

Зрештою, побоювання німецького дипломата були небезпідставні, оскільки, наприклад, більшість «справ» щодо учасників «шпигунсько-диверсійної діяльності» у районах Сибіру, сфабрикованих відповідними управліннями НКВД ССРСР, обов'язково пов'язувалися з прізвищем колишнього німецького консула у Новосибірську Г.-В. Гросскопфа⁶³.

Створена кийвськими енкаведистами хистка конструкція «фашистської шпигунської організації», очолюваної Е. Герндт, перманентно прагнула самозруйнуватися. Так, 29 вересня 1937 р. начальник дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ГУГБ НКВД Південно-Західної залізниці капітан ГБ Заславський звернувся до виконувача обов'язків начальника 3-го відділу УГБ НКВД УССР капітана ГБ С. І. Самойлова-Бесидського, підлегли

⁶¹ Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* / Robert Kuśnierz // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 381.

⁶² Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych...* – S. 381.

⁶³ Хаустов В. *Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.* / В. Хаустов, Л. Самуэльсон. – С. 44.

якого надіслали до ДТВ витяг з протоколу допиту обвинуваченого М. Бортновського від 13 липня, де йшлося про вербування залізничника Кузьменка «агентом німецької розвідки ГЕРНДТ Ерною».

На тій підставі «завербований Кузьменко» потрапив за ґрати, але категорично відкидав знайомство з Е. Герндт. Натомість визнав знайомство з М. Бортновським з 1929 р. Але М. Бортновський свідчив про знайомство з Кузьменком з 1925 р. Очільник ДТВ намагався з'ясувати у колеги,

«в какой степени можно полагаться на показания БОРТНОВСКОГО о КУЗЬМЕНКО, так как последний упорно отрицает свою причастность к шпионской деятельности, *мы же никакими другими материалами в отношении КУЗЬМЕНКО не располагаем*»⁶⁴ (виділення наше. – Авт.).

Відповідь керівникові ДТВ від 14 жовтня 1937 р. за підписами помічника начальника 3-го відділу УГБ НКВД УССР капітана ГБ Абрама Володимировича Сапіра й заступника начальника 1-го відділення 3-го відділу УГБ старшого лейтенанта ГБ Л. Готовцева була украй лаконічною:

«Сообщаем, что арестованная германско-подданная – сотрудница германского генерального консульства в Киеве ГЕРНДТ Эрна Вильгельмовна свою связь и знакомство с арестованным Вами КУЗЬМЕНКО отрицает»⁶⁵.

8 жовтня 1937 р. очільник НКВД УССР комісар ГБ 2-го рангу І. Леплевський надіслав керівництву НКВД ССРС (наркому М. Єжову, заст. наркома М. Фриновському, нач. 5-го відділу ГУГБ М. Ніколаєву-Журіду, тво нач. 3-го відділу ГУГБ НКВД ССРС А. Мінаєву-Цикановському) доповідню «О результатах операции по агентуре немецкой разведки». У меморандумі московське керівництво НКВД ССРС інформувалося щодо попередніх результатів проведення «німецької операції» у республіці:

«Операцией по разгрому фашистской диверсионно-шпионской агентуры немецкой разведки на Украине арестовано – 3940 человек. В этом числе германско-подданных – 183.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 264.

⁶⁵ Там само, арк. 263.

Оперативный удар нанесён по агентуре противника в промышленных областях и по массовой базе германских разведывательных органов – в немецких национальных районах: в Одесской области арестовано – 1352 чел., Днепропетровской области – 1030, Донбассе – 708, Киевской области – 430 и Харьковской области – 235 чел.»⁶⁶.

У справі розгортання «шпигунської мережі» III Рейху особливе місце Ізраїль Мойсейович відводив німецьким консульствам в УССР:

«В деле создания массовых кадров диверсантов, шпионов и фашистских организаторов главное место занимают германские консульства. Существующие на Украине 3 германских консульства (в Киеве, Харькове и Одессе) расставили широкую сеть диверсионной агентуры в промышленности и охватили фашистским влиянием большую часть населения немецких национальных районов. Данными следствия выявлено 128 консульских резидентов и крупных агентов, проводивших, в свою очередь, большую вербовочную работу»⁶⁷.

Конкретизуючи здобутки його відомства з паралізування «підривної діяльності» Генконсульства Німеччини у Києві, керівник НКВД УССР повідомляв:

«В Киеве ликвидирована диверсионно-разведывательная организация, созданная германским генеральным консульством. Работу организации непосредственно направляли секретарь германского Консульства в Киеве БАУН и сотрудница Консульства ГЕРНДТ Эрна.

Организация проводила широкую разведывательную работу по Красной армии, промышленности и железнодорожному транспорту.

По заданию бывшего генерального консула в Киеве ГЕНКЕ, ГЕРНДТ Эрна (арестована) поручила завербованным ею военному врачу Киевского военного госпиталя и школы связи ОЛЬШИНСКОМУ и врачу-терапевту Центральной поликлиники КАЛАШНИКОВУ вести подготовку к проведению бактериологической диверсии во время войны»⁶⁸.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 142, арк. 124.

⁶⁷ Там само, арк. 126–127.

⁶⁸ Там само, арк. 142.

Насамкінець І. Леплевський запевняв своє московське начальство:

«Продолжая операцию по немцам, мы, в первую очередь, направляем удар на решительную очистку всей промышленности от многочисленных шпионско-диверс

ионных кадров и от проникшего на заводы и предприятия немецкого кулачества и прочих фашистских элементов».

Одночасно він пропонував істотно скоротити німецьку консульську мережу в УССР з огляду на її «підривну діяльність»:

«Существующие на Украине три германские консульства – являются основными организаторами диверсии, шпионажа и повстанчества.

Считал бы целесообразным закрыть два консульства – в Одессе и Харькове, оставив на Украине одно германское консульство – в Киеве»⁶⁹.

Німецьке підданство й належність до штату Генерального консульства Німеччини у Києві (навіть до його неофіційного консульського складу), а також жорстка позиція німецьких дипломатів у її «справі» таки врятували Е. Герндт-Априщенко життя й уможливили виїзд до Берліна.

За постановою Особливої наради при НКВД ССРСР від 10 жовтня 1937 р. Е. Герндт за «шпигунську діяльність» була вислана за межі ССРСР. 21 жовтня 1937 р. через той самий негостинний Шепетівський КПП вона перетнула кордон⁷⁰. Це був політичний обмін – колишню співробітницю Генконсульства Німеччини у Києві обміняли на реального советського шпигуна – розвідупривця Попова, який працював під прикриттям у Посольстві ССРСР у Берліні й був арештований німецькою поліцією.

16 жовтня 1937 р. німецькому Генеральному консулу у Києві зателефонували з Посольства у Москві й повідомили про швидке звільнення й наступний обмін Е. Герндт. Для зустрічі зі своєю співробітницею Г.-В. Гросскопф з дружиною спеціально виїздив до Шепетівки. «Гуманні» енкаведисти не дозволяли генконсулу побачитися із звільненою жінкою, доки вона не сіла у вагон. Відтак розмова між ними протривала лише 9 хвилин – до від-

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 142, арк. 143–144.

⁷⁰ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Герндт-Априщенко Е.В., 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 95.

правлення потяга. Схвильована жінка не очікувала такої зустрічі й ледь спромоглася опанувати себе. Очевидно, це завадило її докладніший розповіді про обставини власного арешту й утримання під вартою.

Консул обурювався, що Е. Герндт у Києві не був придбаний квиток до Берліна, попри те, що він особисто передав Уповноваженому НКЗС СРСР 200 руб. на це. Тому існувала загроза, що Е. Герндт могла залишитися у Здолбуново без квитка й грошей, оскільки усі її гроші відібрали на контрольно-пропускному пункті.

23 жовтня у Генконсульстві Німеччини у Києві була отримана телеграма від Е. Герндт, що вона благополучно дісталася Берліна.

Того ж дня, також у Києві, заступник начальника 1-го відділення 3-го відділу УГБ НКВД УРСР Л. Готовцев й помічник оперуповноваженого того ж відділення Рабчевський розглянули матеріали, вилучені під час трусу на квартирі арештованої Е. Герндт. Йшлося про газети: «Рейніш Вестфаліше Цайтунг» (3 прим.), «Фелькіше Беобахтер» (12 прим.), «Берлінер Беобахтер» (16 прим.); журнали: «Ді Вохе» (2 прим.), «Дойтше Іллюстрірте» (5 прим.) та «Іллюстріре Беобахтер» (5 прим.). Видання були визнані антисоветськими й знищені через спалення⁷¹.

30 жовтня 1937 р. співробітник київського Генконсульства Польщі Станіслав Навроцький інформував II відділ польського Генштабу щодо ситуації довкола Генерального консульства Німеччини. Від німецьких колег він, зокрема, дізнався, що звільнена Е. Герндт 20 жовтня (насправді 21 жовтня) 1937 р. залишила через Шепетівку негостинну «країну Советів». Під час утримання під вартою її шантажували тим, що німецьке Генконсульство у Києві, мовляв, вже ліквідовано, а відтак її долею нікому опікуватися, тому єдиний для неї вихід – прийняти советське підданство⁷².

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 270.

⁷² Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S. 382.

Спроби делегітимізувати німецьке громадянство Е. Герндт виразно простежуються у службовому листуванні енкаведистського апарату у її «справі».

Так, у телеграмі з Москви за підписом вищезгаданого комісара держбезпеки 3-го рангу А. М. Мінаєва-Цикановського до І. Леплевського від 25 вересня 1937 р. йшлося:

«По имеющимся сведениям, арестованная Вами Герндт-Априщенко германский паспорт получила незаконно, из русского подданства и советского гражданства формально не выходила. Немцы опасаются, что это станет нам известно. Проверьте агентурным, следственным путём. Результаты сообщите. *Минаев*»⁷³.

Відтак 2 жовтня термінове доручення отримав начальник 2-го відділу УГБ НКВД УССР старший лейтенант ГБ Давід Ізраїльович Джирін. Він мав перевірити по архівах й підготувати офіційну довідку адресного бюро по м. Києву, у якому громадянстві/підданстві перебувала упродовж 1919–1929 рр. заарештована співробітниця Генконсульства Німеччини у Києві. Того ж дня помічник начальника 3-го відділу УГБ НКВД УССР капітан ГБ А. В. Сапір звернувся до виконувача обов'язків Уповноваженого НКЗС ССРС В. Неверовича:

«Ввиду оперативной надобности прошу выдать для ознакомления имеющееся у Вас дело на германскую гражданку – б[ывшую] сотрудницу германского генерального консульства в Киеве ГЕРНДТ Эрну Вильгельмовну.

По миновании надобности – дело будет Вам возвращено»⁷⁴.

Одначе В. Неверович не зміг допомогти репресивному відомству. Його відповідь від того ж 2 жовтня була невтішною:

«Уважаемый тов. Сапир! У нас, к сожалению, документов, относящихся к биографии Герндт, нет ни в действующей, ни в архивной переписке. Управление от консульств получает ежемесячно лишь список персонала таковых с указанием фамилии, должности, гражданства и места жительства. И это всё. Так что

⁷³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 265.

⁷⁴ Там само, арк. 266–267.

очень сожалею, что не могу помочь Вам в выяснении интересующего Вас вопроса»⁷⁵.

Вже після видворення Ерни Вільгельмівни з ССРСР, у листопаді 1937 р., тобто «заднім числом», було складено обвинувальний висновок у її «справі», автором якого виступив заступник начальника 1-го («німецького») відділення 3-го відділу УГБ НКВД УССР старший лейтенант ГБ Леонід Готовцев⁷⁶. У цьому специфічному документі йшлося:

«3-м отделом УГБ НКВД УССР на основании поступивших материалов о контрреволюционной и шпионской деятельности германской гражданки GERHDT Эрны Вильгельмовны, последняя была арестована 11 июля 1937 г. [...] Произведенным следствием установлено: [...] Работая в германском консульстве в Киеве, GERHDT Эрна проводила широкую разведывательную и фашистскую работу [...], создала в Киеве фашистско-шпионскую организацию, деятельностью которой руководила до дня своего ареста [...]. В состав созданной ею к-р организации GERHDT одновременно вовлекла 16 человек из числа своих связей в г. Киеве. В частности, ею были привлечены для шпионской и фашистской деятельности: врач центральной поликлиники и завода “Арсенал” КАЛАШНИКОВ Михаил, художник ОБОЗНЕНКО Леонид, служащий Цekomбанка в Киеве СТРЕЛЬЦОВ Лев, врач Киевского военно-клинического госпиталя и училища связи ОЛЬШИНСКИЙ Филипп и др. [...] Среди завербованных лиц GERHDT Эрна систематически проводила фашистскую пропаганду, используя для этого полученную ею в консульстве фашистскую литературу и слушание по радио фашистских радиопередач из Германии [...]»⁷⁷.

Крім шпигунської діяльності й створення відповідної агентурної мережі, Е. Герндт також інкримінувалася підготовка

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 268 зв.

⁷⁶ Докладніше про нього див., напр.: *Протокол допроса бывшего сотрудника Особого отдела НКВД УССР Л. Готовцева в Военной прокуратуре КВО о его причастности к расследованию дела «НСНУ»*, 3 декабря 1955 г. // Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы. – С. 496–508.

⁷⁷ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Герндт-Априщенко Е.В., 1937 р.* // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 91–92.

диверсій, у тому числі бактеріологічних, у тилу ССРСР на випадок війни з Німеччиною:

«Наряду с шпионажем, ГЕРНДТ ставила задачей перед участниками созданной ею фашистско-шпионской организации – всемерное оказание помощи фашистской Германии в период войны против СССР путём проведения диверсий в тылу Советского Союза.

Одной из практических задач по диверсии ГЕРНДТ поставила перед завербованными ею врачами КАЛАШНИКОВЫМ и ОЛЬШИНСКИМ – проведение массовых отравлений и бактериологической диверсии в тылу Красной Армии путём распространения эпидемических болезней и отравлений источников воды, продуктов питания с целью дезорганизации тыла Красной Армии в период войны [...]»⁷⁸.

У кінцевому підсумку «резиденту німецької розвідки у Києві» інкримінувалося таке:

«1) Являясь сотрудницей иностранного консульства в Киеве, проводила фашистскую и шпионскую работу, выполняя функции резидента иностранной разведки на территории СССР;

2) создала в Киеве контрреволюционную фашистско-шпионскую организацию, деятельностью которой руководила до дня своего ареста;

3) через завербованных ею участников к-р организации вела подготовительную работу по организации бактериологической диверсии в тылу Красной Армии на случай войны»⁷⁹.

Варто зауважити, що усі обставини «слідства» у «справі» Е. Герндт 1937 р. навіть у їхній фальсифікованій версії нині надзвичайно важко реконструювати у більш-менш повному обсязі. Річ у тім, що її архівно-слідча справа, що зберігалася в архіві колишнього КГБ УРСР, нараховувала на 13 листопада 1954 р. (за штемпелем, що зберігся) 151 аркуш. Після розсекречення й передачі її 1993 р. до ЦДАГО України у ній міститься лише 95 арк., тобто вилучено понад третину «автентичної» справи.

⁷⁸ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Герндт-Априщенко Е.В., 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60515, арк. 92–93.

⁷⁹ Там само, арк. 93–94.

**Ельза Лутц-Гарш – друкарка Німецького консульства в Одесі:
аналогічна посада – трагічніша доля**

Якщо Ерну Герндт, попри тримісячне утримання у в'язниці НКВД й жорстокі випробування з цим пов'язані, все ж таки врятувало німецьке громадянство, то її колега з консульської установи Німеччини в Одесі такої «охоронної грамоти» не мала, що фатальним чином вплинуло на її долю.

21 серпня 1937 р. в Одесі працівники обласного управління НКВД взяли під варту Ельзу Готлібівну Лутц-Гарш, 1893 р. н., німкеню, піддану ССРСР, на той час вже колишню працівницю одеського Консульства Німеччини. Місцеві енкаведисти інкримінували їй причетність до «розвідувальної й фашистської діяльності» цієї консульської установи, сприяння «злочинній антисоветській діяльності» її працівників шляхом подання «в антисоветському дусі» відомостей щодо політичної й економічної ситуації у цьому приморському місті.

Ельза Лутц замешкала в Одесі 1922 р., а вже наступного року, за рекомендацією далекої своєї родички, яка працювала друкаркою у Норвезькій місії Ф. Нансена, влаштувалася до місії на аналогічну посаду, де пропрацювала 3–4 місяці. Відтоді перейшла працювати друкаркою до американського товариства допомоги «АРА», де пропрацювала 4–5 місяців й знову повернулася до Норвезької місії.

Влітку 1923 р. місія Ф. Нансена була ліквідована. Натомість у тому ж приміщенні розташувалося Консульство Німеччини, до якого на ту ж посаду друкарки була запрошена Ельза Лутц. Невдовзі вона опанувала стенографію й перекваліфікувалася на друкарку-стенографістку.

Місцеві енкаведисти постійно прагнули збільшити коло внутрішньої агентури у цій консульській установі, тому не полишали Е. Лутц своєю нав'язливою увагою, неодноразово пропонуючи їй стати таємним інформатором. Після категоричних відмов вони змінили тактику: 1934 р. був заарештований чоловік друкарки – Християн Готлібович Гарш, якого за вигадану «контрреволюційну діяльність» вислали на Північ на три роки (м. Котлас; у серпні 1936 р. Ельза відвідала його на засланні). Відбувши покарання 1937 р., Х. Гарш влаштувався на працю у

м. Томську, куди покликав і дружину. Вона звільнилася у Консульстві Німеччини 31 липня й мала намір виїхати до Томська. На перешкоді став арешт⁸⁰.

Спротив ув'язненої енкаведисти змогли подолати лише у другій половині вересня. 18 вересня Ельза Лутц-Гарш написала слідчому НКВД типовий лист-каяття з визнанням власної попередньої «негідної» поведінки й обіцянкою надалі давати лише «правдиві свідчення»:

«Арестована я была 21 августа с. г., свои показания я стала давать лишь в середине сентября. Ввиду столь долгого срока моего молчания, которого я сама не в состоянии себе объяснить, я прошу у Вас искреннего прощения за моё столь непонятное, даже мне самой, поведение. Аресту я подвергалась в первый раз и давать правдивые показания я в первое время боялась, боялась большого наказания. Но потом, убедившись, что советский закон за искренние и правдивые показания на следствии облегчит только моё обвинение и смягчит мне меру наказания, только поэтому я стала на путь правдивых и искренних показаний»⁸¹.

У наступних «правдивих й щирих» свідченнях Е. Лутц-Гарш місця для висвітлення «фашистської й шпигунської діяльності» Е. Герндт таки не знайшлося. Ув'язнена лише пригадала короткотермінові візити до Одеси 1935–1936 рр. співробітників Генконсульства Німеччини у Києві – секретаря Г. Бауна та друкарок Е. Шмідт та Е. Герндт (останніх – з кур'єрськими дорученнями)⁸².

Розлогий зведений протокол допиту «агента германської розвідки» Е. Лутц-Гарш від 23 вересня 1937 р. очільник НКВД УССР І. Леплевський 11 жовтня 1937 р. спрямував московському керівництву НКВД ССРСР⁸³.

⁸⁰ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Лутц-Гарш Ельзи Готлібівни за ст. 54-1, п. «а» КК УССР, мешканки м. Одеса, 1937 р. // Державний архів Одеської обл., ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13178, арк. 9–9 зв. (далі – ДАОО).

⁸¹ Там само, арк. 24.

⁸² Там само, арк. 65.

⁸³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 142, арк. 258, 262–289.

У цьому специфічному документі ув'язнена, з'ясовуючи коло власних посадових обов'язків у консульській установі, перерахувала їх, вочевидь, близько до реального стану речей:

«Я перепечатывала все документы, доклады и сообщения, исходившие из консульства в адрес Германского Министерства Иностранных Дел, германское посольство в Москве, других дипломатических учреждений Германии в СССР и за границей и частных лиц.

Выполняла отдельные поручения консульства по переводам с русского языка на немецкий и наоборот.

Ведала картотекой, заведённой на лиц, о которых или с которыми консульство вело переписку по различным вопросам, связанным с оформлением подданства, наследства, прочих их юридических прав, розыск родственников и т. д.

Ведала технической работой по делопроизводству консульства.

По роду этих моих служебных обязанностей я имела доступ к документам, делам и служебной переписке консульства»⁸⁴.

А далі, на запитання щодо своєї обізнаності з діяльністю Німецького консульства в Одесі, спрямованої «проти інтересів СССР», Ельза Готлібівна щирозсердно заявила:

«Нет, мне неизвестна такого рода деятельность консульства, которая могла бы рассматриваться как деятельность враждебная по отношению к Советскому Союзу».

На коригуюче запитання «слідчого», мовляв, це – неправда:

«Нам хорошо известно, что германское консульство в Одессе организовывало шпионскую и антисоветскую фашистскую работу на советской территории. Как долголетняя сотрудница консульства Вы этого не могли не знать».

удруге пролунало категоричне заперечення:

«Мне ничего не известно о шпионской, антисоветской фашистской деятельности германского консульства»⁸⁵.

Утім, надалі у протоколі допиту було зафіксоване цілеспрямоване обговорення змісту інформаційних доповідей Консульства, які друкувала Ельза Лутц-Гарш й які, на думку «слідства»,

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 142, арк. 264–265.

⁸⁵ Там само, арк. 265.

якнайкраще характеризували вищезгадану «антисоветську діяльність» консульської установи. Зрештою, ув'язнена змушена була визнати це, а також власну участь/співучасть у «контрреволюційній роботі». На запитання щодо інформаційних доповідей Консульства бранка відповідала у бажаному для енкаведистів ключі:

«Германское консульство в Одессе, получая материалы от своей агентуры, реализовывало их в своих информационных докладах, которые посылались в Министерство Иностранных Дел в Германию и в германское Посольство в Москве. Все эти доклады я печатала на машинке».

Й далі робився наголос, що доповіді містили не лише дійсні факти, а й

«антисоветське наклепницьке висвітлення цих фактів й усієї советської дійсності»⁸⁶.

Далі у тексті протоколу допиту докладно характеризувалися розділи інформаційних доповідей Консульства й специфіка, мовляв, «наклепницького висвітлення» стану справ у різних галузях народного господарства УССР/Одеського регіону. Щодо *промисловості*: невиконання виробничих планів; забагато бракованої продукції; низька якість виробів; брак сировини, незабезпечення підприємств паливом; невідповідна техніка безпеки й як наслідок – перманентні людські жертви; невідповідна ринковим цінам заробітна платня та систематичні її затримки; тощо. По *сільському господарству*: насильницьке насадження колгоспів, яке супроводжується спротивом селян й людськими жертвами; надмірні податки на селян-одноосібників; нерентабельність колгоспів, масова загибель худоби у них й поганий обробіток землі; переважну частину врожаю відбирає держава; та ін. Щодо *декретованої «свободи совісті»*: церкви зачиняються; масові арешти священнослужителів, зокрема євангелістської церкви; храми, що залишилися чинними, переповнені; несприйняття віруючими «церковної політики» держави⁸⁷.

⁸⁶ Там само, арк. 284.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 142, арк. 285–287.

Окреме місце у консульській аналітиці відводилося, зрозуміло, Голодомору 1932–1933 рр. й меншому за масштабами, але таки перманентному голодуванню населення республіки й специфічному становищу у цьому контексті німецької людності: країна охоплена суцільним голодом; німці-колоністи, які отримують допомогу з Німеччини (акція «Brüder in Not» – «Брати у потребі»), піддаються арештам й засланням; трупи померлих від голоду на міських вулицях й у селі; брак або відсутність продуктів харчування; зарплата не відповідає цінам на ринку; картова система; страшенні черги; та ін.⁸⁸

Насамкінець протокол допиту Е. Лутц-Гарш від 23 вересня 1937 р. містив найдорожчу для «чекістського серця» складову – каюття у «смертному гріхові»: дворазовій відмові від співробітництва з російською комуністичною таємною поліцією:

«Мои преступления перед Советской властью усугубляются ещё тем, что я не только покрывала известную мне враждебную деятельность германского консульства в Одессе, но и стала на путь законченного предательства. Это выражалось в следующем:

Ещё в 1923 г., во время моей службы в Норвежской миссии НАНСЕНА, возглавлявшей ГАНОМ, а впоследствии в 1927 г., уже работая в консульстве, мне дважды органами б[ывшего] ОГПУ делалось предложение секретно сотрудничать с органами ГПУ по выявлению враждебной Советскому государству деятельности.

Я не только отклонила эти предложения, но об этих попытках ГПУ привлечь меня к сотрудничеству немедленно поставила в известность ГАНА.

Во всём этом мною руководили антисоветские, националистические убеждения, резко враждебное отношение к Совет-

---

⁸⁸ Фрагментарне уявлення про інформаційні доповіді консульських представництв Німеччини в УСРС 1932–1936 рр. можна скласти за виданням: *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина* / Національний інститут стратегічних досліджень; [упорядкування, вступна стаття, переклад з нім. А. І. Кудряченка; передмова Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2008. – 336 с.

Утім, археографічна презентація цього збірника перебуває поза межами будь-якої критики.

скої влади, обострившеся особливо после ареста моего мужа»⁸⁹.

Одеські чекісти не надто дбайливо «шліфували» протокол допиту своєї жертви від 23 вересня 1937 р. Принаймні його останній фразі вочевидь бракує логічної довершеності: відмовлялася стати сексотом ГПУ Ельза Лутц 1923 й 1927 рр., заміж вийшла 1932 р., чоловіка заслали 1934 р. – отже, вороже ставлення до советського режиму у неї виразно викристалізувалося задовго до заміжжя.

У світлі сучасних реальних знань про ситуацію у суспільно-політичному й економічному житті «незалежної республіки» – УССР, та й у цілому по так званому ССРСР, можна стверджувати, що інформаційні доповіді німецьких консульств у республіці 1920–1930-х рр., як також аналогічні матеріали їхніх польських, італійських, «чехословацьких» колег, в основному об'єктивно висвітлювали стан справ⁹⁰. Так, у річному звіті від 4 грудня 1934 р. одеський консул Німеччини Пауль Рот реалістично підсумовував стан справ на теренах власної компетенції:

«Вищенаведений опис становища в службовому окрузі та його розвитку істотно відрізняється від тієї картини, яку змальовує советська пропаганда, “Інтурист”, торгсінівські й гастрономічні крамниці. *Советські здобутки мізерні, а відсталість,*

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 142, арк. 288–289.

⁹⁰ Див. докладніше, напр.: Graziosi A. «*Lettres de Kharkov*»: *La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934* // Cahiers du monde russe et soviétique / École des hautes études en sciences sociales. – Paris, 1989. – Janvier – juin. – Vol. XXX (1–2). – P. 5–16; «*Lettres de Kharkov*»: *Documents* // Ibid. – P. 17–106; «*Lettere da Kharkov*»: *La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33* / A cura di Andrea Graziosi. – Torino: Einaudi, 1991. – 241 p.; *Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів* / Упорядкування і вступна стаття Андреа Граціозі; [Італійський інститут культури в Україні; пер. з італ. Мар'яни Прокопович]. – Харків: Фоліо, 2007. – 255 с.; *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – 778 ss.: il.

невдачі й злидні, навпаки, посідають чільне місце»⁹¹ (виділення наше. – Авт.).

Якби такі інформації готувалися не лише на край обмеженій «базі даних», а іноземні дипломати мали можливість ширшого ознайомлення з ситуацією, стан справ виглядав би, на нашу думку, ще набагато гіршим.

29 жовтня 1937 р. співробітниками УГБ Управління НКВД УССР по Одеській обл., попри звичний брак речових доказів, було підготовлено обвинувальний висновок у «справі» Ельзи Лутц-Гарш, якій інкримінувалися важкі «злочини»:

«1. На протязении четырнадцатилетней работы в Германском консульстве в Одессе была осведомлена о контрреволюционной, шпионской и диверсионной деятельности консульства.

2. Лично способствовала преступной, антисоветской деятельности сотрудников консульства.

3. Лично информировала германского разведчика ГАНА и других сотрудников консульства в антисоветском духе о политическом и экономическом положении населения г. Одессы.

4. Знала о лицах, привлечённых консульством к разведывательной, диверсионной и фашистской деятельности, т. е. в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54-1, п. "а" УК УССР»⁹².

Але по суті це була помста одеських чекістів-енкаведистів мужній жінці за дворовому відмову таємно співробітничати з їхнім ганебним відомством:

«В 1923 г., во время её службы в Норвежской миссии НАНСЕНА, а впоследствии в 1927 г., уже во время работы в [Немецком] консульстве, ей дважды органами б[ывшего] ГПУ делалось предложение секретно сотрудничать с органами ГПУ по выявлению враждебной Советскому государству деятельности. Она не только отклонила эти предложения, но об этих попытках ГПУ

⁹¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРГ. – С. 324 (упорядник стверджує, що підпис під консульським звітом *нерозбірливий*).

⁹² Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Лутц-Гарш Ельзи Готлібівни, 1937 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13178, арк. 130.

привлечь её к сотрудничеству немедленно поставила в известность сотрудников консульства»⁹³.

Позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора ССРСР від 18 жовтня 1937 р. Е. Лутц-Гарш була приречена на смерть у порядку виконання «німецького наказу» НКВД № 00439 від 25 липня 1937 р. Убили її 28 жовтня того ж року⁹⁴. Реабілітована Ельза Готлібівна посмертно на підставі ст. 1 Указу Президії Верховного Совету ССРСР від 16 січня 1989 р. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов».

Ліквідація німецьких консульств в УССР

Навесні 1937 р. Й. Сталін ініціював кампанію з ліквідації іноземних консульств на підвладній йому території. Безпосереднім приводом слугувало досягнення паритету, тобто приведення до однакової кількості наявних за кордоном советських консульських установ й іноземних консульств в ССРСР. Первісно вимоги щодо закриття консульських представництв були висунуті чотирьом державам: Італії, Німеччині, Польщі та Японії: вони мали закрити 14 своїх консульств у Советському Союзі (по п'ять – італійських та німецьких, два японських й два польських). Наступного 1938 р. ліквідаційна акція поширилася на установи усіх без винятку іноземних держав, включно з «дружніми» ССРСР – Англією, Афганістаном, Іраном, Норвегією, Туреччиною, Чехословаччиною та Швецією.

Відповідна пропозиція германському послу Фрідріху Вернеру фон дер Шуленбургу⁹⁵ була зроблена 27 травня 1937 р., під час його візиту до вищезгаданого заступника наркома закордонних справ В. П. Потьомкіна. Оскільки Кремль не прагнув

⁹³ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Лутц-Гарш Ельзи Готлібівни, 1937 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13178, арк. 131.

⁹⁴ Там само, арк. 132.

⁹⁵ Докладніше про нього див., напр.: Ватлин А.Ю. *Граф Фридрих Вернер фон дер Шуленбург и эпоха массовых репрессий в СССР* / А. Ю. Ватлин // Вопросы истории. – 2012. – № 2. – С. 32–54.

збільшувати кількість власних консульств у Німеччині (їх було три), а, навпаки, збирався ліквідувати консульство у Штеттіні, посольству пропонувалося розпочати скорочення мережі германських консульств з ліквідації перших двох – в Одесі й Владивостоці. Советське керівництво вважало, що функціонування останніх в ССРСР втратило сенс, оскільки в їхніх службових округах майже не залишилося німецьких громадян.

«Паритетну пропозицію» Кремля німецька сторона розглядала лише як привід, вважаючи справжньою причиною усе виразніше прагнення керівництва ССРСР до ізоляції від зовнішнього світу, «закордону», будь-яких зовнішніх впливів. Ця тенденція була безпосереднім наслідком внутрішньої політики, беззастережної перемоги диктатури Й. Сталіна й формування ним надцентралізованого тоталітарного режиму. Однією з причин ліквідації іноземних консульств був також намір «кремлівського горця» украй обмежити кількість советських підданих, які виїздили за кордон, й ліквідувати взагалі як такий інститут іноземних громадян в ССРСР. З ліквідацією консульств оформлення закордонних віз концентрувалося винятково в іноземних посольствах у Москві, консульські функції яких стрімко зменшувалися, оскільки їм дозволялося візувати винятково паспорти советських дипломатів й членів офіційних закордонних представництв ССРСР. Решта підданих «батьківщини трудящих» практично позбавлялася права на виїзд.

За словами Е. Лутц-Гарш, уперше інформація про майбутню ліквідацію німецького консульства в Одесі стала відома його працівникам у червні 1937 р. – зі службового листування з кореспондентами у Німеччині й майже синхронно – з повідомлення у «*Berliner Tageblatt*» щодо ініціативи Кремля про закриття трьох германських консульств в ССРСР, в тому числі одеського⁹⁶.

Радикальну перемену курсу советського керівництва щодо іноземних громадян на власній території констатував й Генконсул Німеччини у Києві упродовж літа – початку осені 1937 р. на прикладі германських підданих. Керівника консульської ус-

⁹⁶ Заява ув'язненої Лутц-Гарш Ельзи Готлібівни слідчому НКВД, 19 вересня 1937 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13178, арк. 33–34.

танови надзвичайно стурбували факти масової відмови місцевих органів влади від продовження німецьким громадянам посвідок на проживання з наступною «пропозицією» залишити межі ССРСР (спершу продовження такої посвідки обмежили одним місяцем). Непокоїв його й надзвичайно стислий термін, що відпускався особам, яких видворяли, для ліквідації власних справ, й наявність серед них глибоких стариків. Г.-В. Гросскопф вважав це свідомо обраним курсом советського режиму на ліквідацію німецьких консульств в УССР через виселення усіх німецьких громадян. Ще одним аргументом на користь такої версії слугували й фрагментарні повідомлення у пресі про ліквідацію японських консульств в Одесі й Новосибірську, а також про закриття деяких польських консульств в ССРСР.

Додаткову мотивацію у справу ліквідації німецьких та й інших іноземних консульських представництв вносили повідомлення НКВД ССРСР/УССР (на кшталт вищезгаданого меморандуму І. Леплевського від 8 жовтня 1937 р.), в яких усі вони без винятку презентувалися як осередки «шпигунської антисоветської діяльності», а їхні відвідувачі – як «шпигунська інформаційна мережа», яку украй необхідно терміново знешкодити.

Німецький МЗС (Аусамт) намагався відстояти свої консульства в Одесі та Владивостоці. Його заперечення були сформульовані у пам'ятній записці за підписом статс-секретаря Ернста фон Вайцзеккера, відправленій до Посольства у Москві 28 липня 1937 р. з вказівкою вручити документ керівництву ССРСР. Він став відомим як меморандум від 2 серпня 1937 р. Німецька сторона кваліфікувала «паритетний принцип», запропонований Москвою, як абсурдний. Покликання на «суверенне право» кожного уряду допускати чи не допускати на своїй території функціонування іноземних консульств було визнано безпідставним, оскільки це право свого часу у відносинах Німеччини й ССРСР обумовлювалося у Рапальському (1922) й консульському (1925) договорах. Відповідно до цього були засновані й «спірні консульства», що їх не можна було ліквідувати в односторонньому порядку.

Пропонувалося також взяти до уваги розміри держав: наявність семи германських консульств на три советських було

цілком нормальним співвідношенням, тим більше, що й кількість німецьких громадян в ССРСР (5 980 осіб наприкінці 1935 р.) набагато перевищувала чисельність підданих «батьківщини трудящих» у Німеччині (951 особа на листопад 1936 р.). У меморандумі наголошувалося, що Советський Союз, крім консульств, має у Німеччині торговельне представництво у Берліні з філіями у Гамбурзі й Ляйпцизі, чого немає Німеччина у ССРСР. Як наслідок – чисельність советських службовців у Німеччині (посольстві, торговельному представництві та його філіях, генеральних консульствах) більше ніж удвічі перевищує кількість співробітників німецьких представництв в ССРСР: у Посольстві й консульствах Німеччини в ССРСР нараховувалося 80 співробітників, в тому числі 69 німецьких громадян; у Німеччині ж у советському Посольстві, двох консульствах, що залишилися (Кенігсберг та Гамбург), торговельному представництві та його філіях працювало 185 осіб, з них 135 советських підданих⁹⁷.

Перемовини щодо долі консульств тривали усю осінь, однак Кремль відкинув аргументи Аусамта на користь збереження німецьких консульств в ССРСР. З листопада 1937 р. заступник наркома закордонних справ ССРСР Б. С. Стомоняков довів до відома Ф.-В. фон дер Шуленбурга, що рішення советського уряду щодо досягнення паритету остаточне, а тому п'ять німецьких консульств мають бути ліквідованими. На це відводився двомісячний термін, рахуючи з 15 листопада. Послу пропонувалося інформувати НКЗС ССРСР, які два німецьких консульства він має намір зберегти. Шуленбург назвав генеральні консульства у Києві й Ленінграді. Однак зберегти ленінградське консульство німецькій стороні не вдалося.

На початок 1938 р. Німеччина в ССРСР була представлена лише двома консульствами: Генеральним консульством у Києві й консульством у Новосибірську (на два советських – у Гамбурзі й Кенігсберзі)⁹⁸.

⁹⁷ Белковец Л. *История германского консульства в Новосибирске* / Лариса Белковец, Сергей Белковец // Сибирские огни (Новосибирск). – 2013. – № 8. – Август. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html>

⁹⁸ Там само.

20 листопада 1937 р. виконувач обов'язків Уповноваженого НКЗС ССРСР при «уряді» УСССР Павел Бровцінов, відповідно з вказівками наркома закордонних справ ССРСР М. М. Литвінова, довів до відома секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора, заступника Голови СНК УСССР М. М. Марчака (фактичного керівника «уряду» УСССР за арештом у Москві його голови М. І. Бондаренка)⁹⁹ й заступника наркома внутрішніх справ УСССР М. А. Степанова, що, згідно з домовленістю з германським урядом, з семи німецьких консульств в ССРСР зачиняються п'ять (Владивосток, Ленінград, Одеса, Харків, Тбілісі) й залишаються лише два – у Києві й Новосибірську. На ліквідацію консульств відводився двомісячний термін – до 15 січня 1938 р. До того часу вони продовжували функціонувати.

Консульствам дозволялося спродувати належне їм майно місцевим комісійним крамницям або ж вивозити його за кордон (за винятком антикварних речей, вивезення яких обмежувалося митним законодавством ССРСР).

Крім того, П. Бровцінов інформував вищезгаданих керівників, що й Генеральне консульство Італії у Києві мало бути зачинено не пізніше 20 січня 1938 р.¹⁰⁰

У 20-х числах листопада Г.-В. Гросскопф отримав листа з Берліна від Е. Герндт, яка повідомляла, що серед надісланих Генконсульством її особистих речей бракує багатьох предметів зимового одягу. Оскільки ці речі були на квартирі Е. Герндт (вул. Толстого, 11, кв. 31а), а перед її видворенням отримані за описом від УпНКЗС, то у консульстві припустили, що під час опечатування помешкання частину з них привласнили співробітники НКВД. З того ж листа також з'ясувалося, що за час перебування під вартою вона отримала від комендатури НКВД

⁹⁹ Про них докладніше див.: Рубльов О.С. *Бондаренко Михайло Ілліч // Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Кабінет Міністрів України; НАН України; редрада: А. К. Кінах (голова), В. А. Смолій (заст. голови) та ін.; колектив авторів: Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, С. В. Кульчицький (керівник авт. колективу) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 362–364; Його ж. *Марчак Микола Макарович // Там само. – С. 365–367.**

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7085, арк. 1.

350 руб. й 200 руб. у день видворення з грошей, переданих через УпНКЗС. Між тим, Генконсульство, як вже зазначалося, щотижня переказувало поштою Е. Герндт по 50 руб. – загалом 600 руб. Таким чином, 250 руб. належних їй грошей десь «випарувалися». Крім того, у в'язниці бранка могла витратити лише незначну суму, а решту, що залишилася на руках – близько 450 руб., у неї також відібрали на митниці у Шепетівці.

У зв'язку з цим Генеральне консульство Німеччини у Києві змушене було укотре вже потурбувати апарат неповноцінного дипломатичного відомства УССР щодо долі особистих речей й грошей, належних німецькій громадянці Е. Герндт.

У зв'язку з інформацією, отриманою від італійського колеги, про закриття Генконсульства Італії у Києві, на початку грудня 1937 р. В. Гросскопф адресував до Посольства у Москві мотивовану доповідну, у якій порушував питання щодо обміну будинку консульства по вул. Ворошилова № 3, на будинок, який займає італійське консульство (вул. Жертв Революції № 13). Він наголошував на перевагах цього будинку, оскільки у ньому зможуть розташуватися й мешкати усі співробітники консульства, тому буде можливим звільнити квартири В. Гагемайера та Г. Штреккера у Пасажу та відмовитися від квартири, де жила Е. Герндт (вул. Толстого, 11, кв. 31а). У записці зауважувалося, що на цей будинок претендують також поляки (Генконсульство Польщі), але Г.-В. Гросскопф, мовляв, вже попередньо домовився з П. Бровціновим, і той обіцяв посприяти у вирішенні цього питання. Однак план цей так і не був реалізований, оскільки німецьке Генконсульство у Києві «пережило» своїх італійських колег лише на три місяці.

Аби змусити німецький уряд до закриття двох останніх своїх консульств в ССРСР, НКВД вдався до беспрецедентного натиску на їхніх співробітників. Була влаштована ледь не стовідсоткова ізоляція з метою відгородити їх від зовнішнього світу й унеможливити їхнє подальше існування. Гебітський тиск часами перетворювався на справжній терор.

8 грудня 1937 р. В. Гросскопф особисто відвіз до московського Посольства Німеччини пошту Генконсульства. Серед поштових відправлень, адресованих на ім'я МЗС у Берліні, були й

особисті речі Е. Герндт, а також пакет з фотографіями й документами, вилученими під час обшуку у її помешканні. Тоді ж дипломат доставив й архівні матеріали германського Генерального консульства в Одесі 1918 р. – записи промов й офіційних виступів колишнього Генерального консула у цьому приморському місті Вільгельма Онессейта. Матеріали мали бути переслані його удові, яка мешкала у Берліні, на пам'ять про покійного чоловіка.

Тривали арешти советських підданих, так чи інакше пов'язаних з функціонуванням Генконсульства Німеччини у Києві й, зокрема, особою Е. Герндт.

20 лютого 1938 р. у столиці УССР була заарештована Михайлина Володимирівна Гурська, 1888 р. н., етнічна полька й ревна католичка, багаторічна (1928–1937) хатня робітниця Е. Герндт. Зрозуміло, що їй інкримінувався

«зв'язок зі співробітницею германського консульства – агентом розвідки ГЕРНД Ерною»

й висувалася підозра у шпигунстві.

У єдиному (!) протоколі допиту від 1 квітня 1938 р. Михайлина Володимирівна «визнала» себе винною у тому, що

«була притягнута ОПРИЩЕНКО до контрреволюційної шпигунської роботи й брала у ній активну участь».

Ця участь, мовляв, полягала у збиранні відомостей щодо настроїв населення м. Києва, зокрема, реакції киян на ціни на базарах й різні події у житті країни¹⁰¹.

В обвинувальному висновку по її «справі», складеному 3-м відділом УГБ УНКВД УССР по Київській області у вересні 1938 р., стверджувалося (звично – без жодних речових доказів):

«ГУРСКАЯ по заданиям резидента германского консульства ОПРИЩЕНКО Эрны (выдворена в Германию), у которой она была домработницей, выполняла роль связной между ОПРИЩЕНКО и лицами, выполняющими шпионские задания, вызывая этих лиц на квартиру ОПРИЩЕНКО.

¹⁰¹ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Гурської Михайлини Володимирівни, 1938 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64799, арк. 18.

Способствовала сохранению конспирации во время посещения этими лицами квартиры ОПРИЩЕНКО.

ГУРСКАЯ также собирала сведения о настроении населения г. Киева и колхозников и передавала эти сведения ОПРИЩЕНКО.

За оказываемые услуги ГУРСКАЯ получала от ОПРИЩЕНКО вознаграждение в виде подарков, привезённых из Германии. Также получила от ОПРИЩЕНКО путёвку на курорт»¹⁰².

Ухвалою Трійки при Київському обласному управлінні НКВД УССР від 25 вересня 1938 р. М. Гурська у позасудовому порядку була «засуджена» до ВМП. 27 вересня 1938 р. її убили. Реабілітована вона посмертно 1989 р.¹⁰³

28 лютого 1938 р. германський уряд ухвалив рішення про закриття своїх двох останніх консульств в ССРСР. 2 березня повірених у справах, радник Посольства Німеччини у Москві Вернер фон Типпельскірх довів це рішення до відома НКЗС ССРСР. У дипломермі фон Ріббентропа йшлося про те, що німецький уряд, унаслідок перманентного цькування германських консульств у Києві й Новосибірську, яке Берлін розцінює як свідоме перешкодження консульській діяльності, ухвалив закрити їх у термін до 15 травня 1938 р. Усі консульські справи на території ССРСР передавалися консульському відділу Посольства. З тією ж метою Кремль отримав пропозицію в аналогічний термін ліквідувати свої консульські представництва у Кенігсберзі й Гамбурзі¹⁰⁴.

На початку 1938 р. Генконсульство Німеччини у Києві опинилося у надзвичайно жорсткій ізоляції під перманентним наві'язливим наглядом НКВД, який ставав усе безпардоннішим. Особливо напруженим виявився березень місяць, коли консул побоювався прямого нападу на будинок, який ніхто не охороняв. Терористичні дії НКВД у цей час були перенесені до квартири співробітників установи, розташованих по Хрещатику № 25 (Пасаж). 1 березня 1938 р. тут раптово зіпсувалися електричні

¹⁰² Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Гурської Михайлини Володимирівни, 1938 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64799, арк. 20.

¹⁰³ Там само, арк. 21–22, 40–40 зв.

¹⁰⁴ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы* / Л. П. Белковец, С. В. Белковец // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. – С. 319.

дзвінки у кількох квартирах, вийшли з ладу дверні замки, був відключений телефон. Під тиском НКВД «застрайкували» хатні робітниці. У ніч з 3 на 4 березня дві квартири (обер-інспектора Генриха Вільке й практиканта Ганса Крегера) були затоплені стічними водами, а у ніч на 8 березня аналогічна пригода трапилася й у квартирі секретаря консульства Германа Штреккера. Туалети довелося зачинити для використання. 7 березня у помешканнях була відключена електрика, а з 9 березня – водогін.

У доповіді Г.-В. Гросскопфа від 11 березня 1938 р. до Посольства у Москві яскраво змальована тогочасна ситуація перманентної енкаведистської облоги:

«З 27 лютого на усіх сходових майданчиках перед квартирами [співробітників консульства] чергують по два-три агенти, а також біля під'їзду й заднього ганку. Кожного службовця й працівника Генерального консульства постійно супроводжують при виході один-два агенти, прямо під лікоть, іноді переслідують на автомобілі. Шпиги сідають з ними разом у таксі... Германських громадян після відвідин консульства у супроводі міліції або НКВД уводять, допитують, перевіряють документи, обшукують багаж. Усі повідомлення місцевій владі про те, що відбувається, залишаються без відповіді»¹⁰⁵.

У відповідь на дії НКВД проти германських консульств Аусамт розпорядився 9 лютого 1938 р. запровадити нагляд за советськими консульствами у Гамбурзі й Кенігсберзі. Відповідний припис Гестапо передбачав встановлення перед входом до консульських установ, нібито для їхньої охорони, поліцейських постів з функцією догляду відвідувачів, фіксацією номерів машин та іншого, пов'язаного з постійним спостереженням за співробітниками, службовцями й відвідувачами консульств. Щоправда, при цьому суворо заборонялося супроводжувати чи зупиняти будь-кого біля консульського будинку. Зупиняти відвідувачів й з'ясовувати їхню особу доручалося найкваліфікованішим агентам у цивільному на деякій віддалі від консульств. Після з'ясування особи підданих ССРСР слід було відпускати, інших іноземців реєструвати, у німецьких громадян з'ясовувати мету відвідин консульства, політичну позицію й професійну

¹⁰⁵ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы.* – С. 318.

приналежність. «Неблагонадійні особи» під час повторного відвідування могли заарештовуватися¹⁰⁶.

Цей план МЗС Німеччини щодо симетричних дій у відповідь на терор НКВД щодо її консульських представництв – так звана реторсія – не набув масштабної реалізації з огляду на ліквідацію невдовзі германських консульств в ССРСР. Натомість аналогічну реторсійну акцію на захист власних представництв доволі успішно здійснило МЗС II Речіпосполитої у порозумінні з польськими спецслужбами. Польська реторсія тривала упродовж 18 липня – 21 серпня 1938 р. й була припинена після досягнення тимчасового порозуміння з НКЗС ССРСР¹⁰⁷.

Серед офіційних листів Генерального консульства Німеччини у Києві останніх тижнів функціонування представництва наявне й звернення до Управління Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССРСР від 12 травня 1938 р. з приводу зниклого й все ще неповерненого майна Е. Герндт:

«Покликаючись на відношення Управління Уповноваженого НКЗС від 5-го цього травня за № 531, при якому Управління [...] супроводило Генеральному Консульству копії акта й опису майна, що його було прийнято у квартирі кол[ишньої] співробітниці Генерального Консульства пані Ерні ГЕРНДТ, Генеральне Консульство має честь повідомити, що, згідно зі зробленою пані Герндт заявою, у її квартирі під час її арешту перебували ще наступні предмети, що не увійшли до акта та опису майна, прийнятого Генеральним Консульством, а саме [...]».

Далі з німецькою скрупульозністю слідував двосторінковий перелік верхнього одягу й білизни, взуття, ковдр, простиралл тощо. Згадувалися у переліку й дві українські вишиті скатерки,

¹⁰⁶ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы.* – С. 318–319.

¹⁰⁷ Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S. 399–400; Рубльова Н. *Генеральне консульство Другої Речіпосполитої у Києві за доби Великого Терору (1937–1938)* / Н. Рубльова, О. Рубльов // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2017. – Вип. 29: *Primum agere: Ювілейний збірник на пошану професора Миколи Литвина.* – С. 368–369.

маленький гобелен, пара черевиків з ковзанами (Ерна Вільгельмівна була любителькою цієї розваги), дюжина срібних чайних ложечок, електричний апарат для висушування волосся, бурштинове намисто, два золотих медальйони (один з діамантами), два персидських килими, самописна ручка «Пелікан» з золотим пером, бінокль¹⁰⁸.

Генеральне консульство «уклінно просило» апарат УпНКЗС «не відмовити у наведенні довідок, де саме перебуває вищезазначене майно, й передати таке Германському Посольству у Москві»¹⁰⁹.

17 травня 1938 р., вже після ліквідації Генконсульства, черговий «місцєблюститєль» посади очільника ефемерного республіканського дипломатичного відомства К. Видякін звернувся з листом за приналежністю – до начальника 3-го відділу УГБ НКВД УССР Марка Борисовича Спектора:

«Препровождаю Вам копію письма Германского консульства по делу вещи германской гражданки ГЕРНДТ Эрны, в настоящее время высланной в Германию.

Прошу сообщить по существу запроса Германского консульства»¹¹⁰.

На жаль, нами не виявлено подальшого листування двох відомств з приводу «загубленого майна» німецької громадянки Е. Герндт...

В енкаведистських повідомленнях про стеження за Генеральним консульством Німеччини у Києві лаконічно зафіксовані події довкола німецького представництва упродовж останніх двох діб його існування – 14 та 15 травня 1938 р.

Згідно із ними, 14 травня консульство відвідало 20 осіб. Серед них Теодор Іванович Кеннер, 1917 р. народження (філери з 2-го відділу УГБ НКВД УССР дали йому прізвисько «Рудий»), селянин з Дніпропетровщини, підданий Німеччини; Елла Іванівна Кучеренко (прізвисько «Провідник»), 1893 р. народження, німкеня советського підданства, мешканка Харкова, яка при-

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 23, арк. 214–214 зв.

¹⁰⁹ Там само, арк. 214 зв.

¹¹⁰ Там само, арк. 213.

везла двох племінників для відправлення до Німеччини; залишила дітей у консульстві й на вулиці була затримана НКВД. Того ж дня Генконсульство Німеччини відвідали четверо представників Генерального консульства II Речіпосполитої у Києві – віце-консул Адам Кох, двоє водіїв і кур'єр. Очевидно, нанесли прощавальний візит ввічливості й, вірогідно, користуючись від'їздом німецьких колег за кордон, до Німеччини, передавали ними деякі важливі документи для вручення у Варшаві¹¹¹.

Рештою відвідувачів німецького представництва того дня були представники скупної крамниці (оцінювач Козоровицький у супроводі бригади з чотирьох робітників) – Генконсульство спродувало неліквідні речі (насамперед меблі), й пакувальної артілі (її очільник Рапопорт й восьмеро його підлеглих), які запаковували майно представництва, яке підлягало вивезенню з Києва.

О 21-й годині 14 травня Генконсул Німеччини Г.-В. Гросскопф і секретар Краузе автівкою польського консульства (обидва власних консульських авто вже були продані) поїхали до Пасажу, де відвідали помешкання віце-консула Г. Вільке, звідти невдовзі попрямували до Генконсульства Польщі, до приміщення якого увійшов лише Краузе, а німецький генконсул тим часом поїхав до будинку Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при Уряді УССР. Звідти, після полагодження деяких формальностей, вийшов через 15 хвилин і також пішов до Польського генконсульства, яке Гросскопф залишив за десять хвилин на першу ночі¹¹².

15 травня Г.-В. Гросскопф надіслав з Києва до МЗС у Берліні свою останню телеграму:

«Генеральне консульство закрите. Виїжджаю сьогодні увечері»¹¹³.

О 22-45 15 травня 1938 р. на київському залізничному вокзалі зібралися Генеральний консул Німеччини у Києві Г.-В. Грос-

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 7, арк. 208–209.

¹¹² Там само, арк. 209.

¹¹³ Белковец Л. *История германского консульства в Новосибирске* / Л. Белковец, С. Белковец // Сибирские огни. – 2013. – № 8. – Август. [Елект-

скопф з дружиною, віце-консул Г. Вільке з дружиною, секретар консульства Краузе з дружиною, секретар Г. Штреккер (його дружина, піддана ССРСР, утримувалася у в'язниці). Вони з дипломатичним багажем розташувалися у двох вагонах потяга № 61, який мав прямувати до Шепетівки, а далі за кордон. Німецьких колег проводжали Генеральний консул Польщі Є. Матусинський, віце-консул А. Кох з дружиною й завідувач канцелярії Польського генконсульства Людомир Червінський. О 23-й год. 15 хв. 15 травня 1938 р. потяг вирушив на Шепетівку¹¹⁴.

Вищезгаданий Ганс Генрих Герварт фон Біттенфельд, особистий референт німецького посла в ССРСР Вернера фон дер Шуленбурга, на підставі розмов з консулами, які виїздили на батьківщину, дійшов висновку:

«Ми не надто багато втратили від закриття консульств. Ціна інформації, яку вони збирали, не йшла у жодне порівняння з нестерпними умовами їхнього існування»¹¹⁵.

Трагічно склалася доля керівника Генерального консульства II Речіпосполитої у Києві, який 15 травня 1938 р. проводжав на київському вокзалі свого німецького колегу.

17 вересня 1939 р. органи НКВД УССР заблокували працівників Генконсульства II Речіпосполитої у приміщенні установи. Трохи згодом блокаду було пом'якшено – вихід у місто був дозволений для закупівлі продуктів харчування. Серед мешканців садиби на вул. К. Лібкнехта, 1, запанував неспокій, викликаний переживаннями за долю Батьківщини й очікуванням ймовірного зовнішнього вторгнення й арештів персоналу установи. Заступник наркома внутрішніх справ УССР М. Горлинський повідомляв очільнику НКВД ССРСР Л. Берії 19 вересня 1939 р.:

ронна версія]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html>

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 7, арк. 213–214.

¹¹⁵ Белковец Л. *История германского консульства в Новосибирске* / Л. Белковец, С. Белковец // *Сибирские огни*. – 2013. – № 8. – Август. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html>

«Польський консул у м. Києві Матусинський останніми днями вкрай розстроений, проявляє побоювання бути заарештованим і зі сльозами на очах ділиться про останні події в Польщі»¹¹⁶.

Уночі 1 жовтня 1939 р. Є. Матусинський за вказівкою з Москви був викрадений НКВД УССР й вивезений на Луб'янку, де, ймовірно, й загинув (помер, був убитий восени 1941 р. під час втечі урядових установ й перед ймовірною загрозою здобуття вермахтом столиці СССР)¹¹⁷.

Андор Генке – речник «німецько-советської дружби»

Колишній консул Німеччини у Києві Андор Генке, гаданий керівник «шпигунсько-диверсійної фашистської мережі» в УССР, розвідувальні доручення якого, мовляв, виконувала Е. Герндт, за цілком «мирних» обставин у серпні–вересні 1939 р. зустрічався з заступником наркома закордонних справ СССР В. Потьомкіним[-Тверським], який за пару років до того санкціонував арешт громадянки Німеччини Е. Герндт. Йшлося про змову двох тоталітарних диктаторів – А. Гітлера й Й. Сталіна – та їхні домовленості щодо геополітичного поділу сфер впливу й насамперед території Польщі.

Фахівець з російських (включно з українськими) питань германського МЗС, А. Генке був членом германо-советської комісії щодо розмежування території окупованої Польщі. Після пораз-

¹¹⁶ *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 1013.*

¹¹⁷ Докладніше про цей останній період функціонування дипломатичних установ II Речіпосполитої в СССР/УССР див., напр.: Nowinowski S. *Zakończenie działalności ambasady i konsulatów RP w Związku Sowieckim jesienią 1939 r. // Zeszyty historyczne. – 2008. – Z. 164. – S. 3–60*; Skóra W. *Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w. – S. 414–437*; Окіпнюк В. *Генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р. / Вікторія Окіпнюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 1–2 (40–41). – С. 193–215.*

ки III Рейху він завбачливо опинився у зоні західних союзників. 5 квітня 1946 р. в американській зоні окупації Німеччини його допитали співробітники військової розвідки США щодо дипломатичних аспектів «російсько-германських відносин» 1939–1940 рр.

Колишній німецький консул у Києві, зокрема, охоче відтворював американським офіцерам розвідки подробиці й атмосферу таємних перемовин у Москві, урочистий банкет на честь Й. Ріббентропа, влаштований від імені В. Молотова увечері 28 вересня 1939 р., під час якого

«дуже швидко запанувала чарівно гостинна й сердечна атмосфера – це була одна з найбільш пам'ятних подій за усі 23 роки моєї дипломатичної служби».

Зрозуміло, виголошувалися тости за перемоги німецької зброї. Під час одного з них кремлівський диктатор підійшов до німецького військового аташе у Москві генерал-лейтенанта Ернста-Августа Кестринга й потиснув йому руку зі словами:

«Генерал, ми часто завдавали Вам неприємностей у минулому. Будь ласка, забудьте про це!»

Й. Сталін мав на увазі чекістські інсинуації щодо гаданої ролі Е. Кестринга у підготовці повалення комуністичного режиму й відповідне згадування його прізвища під час публічних московських процесів К. Радека та ін.¹¹⁸

«На Берлін – за немками!»: другий арешт Е. Герндт-Кірстейн 7 січня 1946 р.

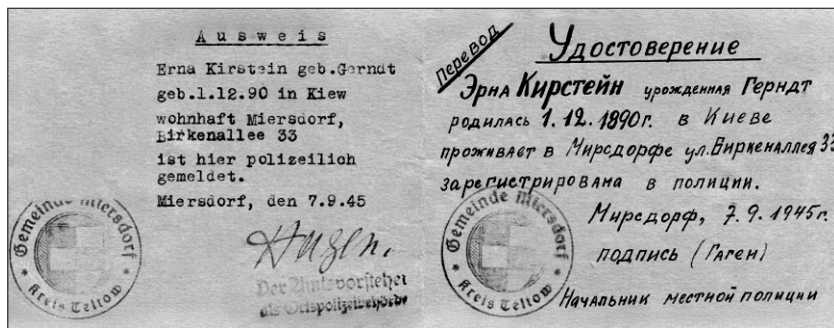
Після повернення до Німеччини (й обов'язкової перевірки її гестапо щодо ймовірної агентурної роботи на Кремль) Е. Герндт з осені 1937 р. й по 30 березня 1945 р. (часу фактичного розпаду

---

¹¹⁸ Андор Генке: *Немецкий дипломат о советско-германских отношениях, Пакте [Молотова – Риббентропа] и т. д.* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://warhistory.livejournal.com/2246296.html>

4 травня 1945 р. генерал Е. Кестринг був взятий у полон американськими військами, 1947 р. – звільнений. США пропонували заслухати його свідчення під час Нюрнберзького процесу, СССР категорично виступив проти.

державного апарату) постійно працювала у Міністерстві закордонних справ III Рейху – обліковцем консульських зборів фінан-

Посвідчення особи Е. Кірстейн-Герндт, вересень 1945 р.

сового відділу. У квітні 1941 р. вона удруге вийшла заміж й набула чоловікове прізвище – Кірстейн. Подружжя мешкало у власному будинку у передмісті Берліна – Мірсдорфі. Крім Залізного хреста 1918 р., Ерна Вільгельмівна була також відзначена Срібним хрестом за чвертьстолітню службу у МЗС (1939) й медаллю Хреста військових заслуг для цивільних осіб (1943)¹¹⁹.

19 листопада 1945 р. Советською Військовою Адміністрацією у Німеччині (СВАН) був заарештований чоловік Е. Кірстейн – Райнгольд Кірстейн, колишній кур'єр Міністерства закордонних справ Німеччини. Невдовзі прийшла черга його дружини. 7 січня 1946 р. співробітник берлінської оперативної групи № 11 гвардії капітан Я. Ніссенбаум на підставі матеріалів, «які надійшли» (щодо праці Е. Герндт-Кірстейн у Консульстві Німеччини у Києві, а також її співробітництва у МЗС Німеччини), ухвалив затримати її й обшукати. Того ж дня затримана опинилася у в'язниці опергрупи № 11 у Берліні. Перебіг «слідства» 1946 р. мало чим відрізнявся своєю технологією від аналогічного процесу майже десятирічної давнини.

¹¹⁹ Йдеться про найнижчий ступінь цієї відзнаки – масову медаль, на лицьовому боці якої був зображений Хрест військових заслуг без мечів, а на звороті – напис «Für Kriegsverdienst 1939».

13 вересня 1946 р. у Потсдамській в'язниці Ерна Кірстейн була ознайомлена з матеріалами «слідчої справи» щодо неї, заявивши, що не має чим доповнити «слідство».

30 вересня 1946 р. заступник міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенант М. К. Ковальчук (згодом – очільник МГБ УССР /1949–1952/) затвердив обвинувальний висновок у слідчій справі № 1217 по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни у злочинах, передбачених ст. ст. 58-6 ч. 1 та 58-10 ч. 1 КК РСФСР. У документі, зокрема, стверджувалося:

«В январе 1946 г. за проведение вражеской работы против СССР была задержана, а затем арестована бывшая служащая Министерства иностранных дел Германии – КИРСТЕЙН Эрна Вильгельмовна.

Произведённым по делу следствием установлено, что КИРСТЕЙН в период с 1923 по 1937 г. работала в качестве машинистки в немецком консульстве сначала в Харькове (Е. Герндт ніколи не працювала у Генеральному консульстві Німеччини у Харкові. – *Авт.*), а затем в Киеве, где проводила активную шпионскую работу против СССР, за что в 1937 г. была выдворена за пределы Советского Союза.

Для разведывательной работы КИРСТЕЙН была привлечена в 1933 г. консулом немецкого представительства в Киеве – ГЕНКЕ – и по его заданию проводила шпионскую подрывную работу против Советского государства [...]. В 1933 г. обвиняемая КИРСТЕЙН создала в г. Киеве, по указанию ГЕНКЕ, профашистскую группу из числа антисоветски настроенных лиц [...]»¹²⁰.

На обґрунтування цих обвинувачень вибірково цитувалися «покази» заарештованих 1937–1938 рр. учасників цієї «профашистської групи» київських лікарів Михайла Калашнікова й Пилипа Ольшинського, а також художника Леоніда Обозненка, страчених ще десять років тому – під час Великого Терору. Отже, перепроверити їхні «свідчення» повоєнне «слідство» не мало жодної можливості, та, зрештою, й бажання. Таким же хистким аргументом було й визнання своєї провини самою Е. Кірстейн. Звичним для сталінської юриспруденції був і брак речових доказів у справі.

¹²⁰ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 97–98.*

В'язничне фото Е. Кірстейн-Герндт під час другого арешту, січень 1946 р.

Колишній секретар Генерального консульства Німеччини у Києві Вальтер Гагемайер у Київській в'язниці, 1946 р.

Тим не менше, обвинувальний висновок інкримінував Ерні Вільгельмівні таке:

«В 1933–1937 гг., работая служащей германского консульства в Киеве, проводила активную шпионскую работу против СССР.

Кроме того, среди своих знакомых из числа граждан СССР занималась антисоветской агитацией и распространением фашистской литературы [...]»¹²¹.

11 липня 1946 р. таємна поліція СВАН затримала особу, яка зустрічала Ерну Герндт 11 липня 1937 р. на київському вокзалі – Вальтера Гагемайера, колишнього консульського секретаря «Русского реферату» Політичного відділу МЗС Німеччини (січень 1938 р. – грудень 1941 р.). Советські «компетентні органи» вважали його «официальным работником германских разведывательных органов». Умовний «шпигун» був допроваджений до Києва, де МГБ УССР вимагало від нього «правдивих свідчень» щодо «контрреволюційної» й «розвідницької діяльності» під час його служби у Генеральному консульстві Німеччини у Києві. Бранець це вперто заперечував, стверджуючи, що займався винятково офіційною протокольно-технічною роботою. Зрештою, чимало його колег – німецьких дипломатів, які працювали у Москві упродовж 1930-х рр., наголошували, що провадити агентурну розвідку у Москві було неможливо через «щільну опіку» НКВД¹²² (київська атмосфера була на порядок гіршою у цьому відношенні). Непоступливість в'язня й «наполегливість» слідчих, а, можливо, невідповідний раціон харчування у Лук'янівській тюрмі спричинили різке погіршення стану його здоров'я вже у серпні (через місяць після захоплення). В'язнична лікарка кваліфікувала це спершу як «дистрофію другого ступе-

¹²¹ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 99–100.

¹²² Тайны дипломатии Третьего рейха: Германские дипломаты, руководители зарубежных военных миссий, военные и полицейские атташе в советском плену: Документы из следственных дел. 1944–1955 / Отв. ред. В. С. Христофоров; вступительная статья, составление В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова. – М.: МФД, 2011. – С. 93, 517; Ватлин А. «Ну и нечисть»: Немецкая операция НКВД в Москве и Московской области 1936–1941. – С. 89.

ня», а невдовзі – як «загострення хвороби нирок». Таке несподіване «загострення» закінчилося смертю ув'язненого у тюремному ізоляторі о 15-00 14 грудня 1946 р.

25 січня 1947 р. Військовий трибунал СВА провінції Бранденбург у закритому судовому засіданні розглянув справу № 6/127 по обвинуваченню підданої Німеччини Ерні Вільгельмівни Кірстейн у вчиненні злочинів, передбачених ст. ст. 58-6 ч. I та 58-10 ч. I КК РСФСР. Вироком стала вища міра покарання – розстріл з конфіскацією усього майна¹²³.

Днем винесення вироку датоване й прохання Е. Кірстейн про помилування, адресоване Президії Верховного Совета СССР. У клопотанні, написаному звичайним олівцем, згадуючи власний арешт 1937 р. й актуалізовані нині тогочасні обвинувачення проти неї, колишня стенографістка Генконсульства Німеччини у Києві писала:

«Все мои знакомые в 1937 г. были также арестованы. Из прочитанных мне теперь протоколов показаний этих врачей я узнала, что они якобы давали мне разного рода сведения военного характера, о чём мне совершенно не известно ничего. Никаких сведений я от них не получала и потому считаю это явной клеветой. Выполнила лишь один раз приказание консула Генке о передаче им вышеуказанного предложения [бути німецькими агентами й, мовляв, отруювати колодязі у випадку війни! – Авт.]¹²⁴. – Что касается фашистской пропаганды, то признаюсь чистосердечно, что не преследовала никакой особенной цели, а лишь просто при встрече со своими знакомыми разговаривали на политические темы, и я по их просьбе рассказывала им о жизни в Германии [...]»¹²⁵.

¹²³ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр.* // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 110 зв. – 111.

¹²⁴ Вочевидь фантастичне повідомлення з категорії самообмовлень, що не було підкріплено іншими показами й речовими доказами, насамперед, свідченнями осіб, яким нібито пропонувалася така агентурна співпраця й гіпотетичне «отруєння колодязів» – Михайла Калашнікова й Пилипа Ольшинського.

¹²⁵ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр.* // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 116 зв.

«Я лично против СССР не преследовала никакой цели и относилась всегда лояльно, – наголошувала заявниця, включивши цей вимушений, але обов'язковий у її ситуації, пасаж до звернення. – Показання моих знакомых носят клеветнический характер и очень преувеличены, как, например, о распространении фашистской литературы и т. д. Иногда лишь [я] рассказывала новости из газет или сообщения по радио в кругу своих знакомых. В военных делах я вообще ничего не понимаю, а потому и не могла интересоваться и собирать такие сведения. За всю свою деятельность в Консульстве я и не писала ни одного военного доклада, а лишь только под диктовку консула доклады политически-хозяйственного характера. Я была лишь техническим работником и выполняла лишь приказания начальства, не проявляя никакой собственной инициативы»¹²⁶.

Завершувалося прохання Е. Кірстейн щодо пом'якшення виroku звичною у таких випадках риторикою:

«Сознавая теперь свою ошибку в том, что я как служащая Консульства не имела права поддерживать дальше знакомство со своими старыми друзьями и знакомыми и глубоко раскаиваясь во всех своих преступлениях, сердечно прошу Президиум Верховного Совета СССР смягчить моё наказание и дать мне возможность полезным трудом и работой изгладить свою вину перед великим Советским Союзом, который в героической борьбе вынес полную победу над фашистской Германией на лучшую жизнь и благо всех народов.

Прошу Президиум Верховного Совета СССР благосклонно рассмотреть мою просьбу, пощадить и помиловать меня – старуху – и дать мне возможность умереть своей смертью. *Эрна Кирстейн*»¹²⁷.

7–8 лютого 1947 р. виконувачем обов'язки голови Військового трибуналу СВАН підполковником юстиції С. Д. Климовичем та Військовим прокурором СВАН полковником юстиції М. М. Котляром було складено подання Головнокомандувачу Групи советських окупаційних військ у Німеччині маршалу В. Д. Соколовському у справі Е. Кірстейн. Злочинність дій засуд-

¹²⁶ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 117.

¹²⁷ Там само, арк. 117–117 зв.

женої до страти (вона, до речі, як стверджувало подання, одночасно «работала в немецких консульствах на территории СССР в городах *Харькове* и *Киеве*») (виділення наше. – *Авт.*) презентувалася так:

«В 1933 г. по заданию консула Генке она создала в Киеве профашистскую группу из антисоветски настроенных лиц, которых знакомила с фашистской литературой, радиопередачами и т. д. и от которых получала различного рода сведения о вооружённых силах СССР, по экономическим и политическим вопросам.

В 1937 г. ряд членов этой контрреволюционной группы был арестован органами НКВД, а затем была арестована и сама Кирстейн. Показаниями её соучастников она была полностью изобличена и признала свою вину. Органами НКВД она была выслана за пределы Советского Союза и, возвратившись в Германию, работала в Министерстве иностранных дел.

За свою шпионскую деятельность Кирстейн была награждена фашистским правительством двумя медалями, железным крестом “За преданную службу” и серебряным крестом “За верную службу”.

Будучи арестована органами МВД в январе 1946 г., Кирстейн в ряде допросов откровенно рассказывала о своей шпионской деятельности только периода 1933–1937 гг. и из числа завербованных ею называла фамилии лишь тех лиц, которые были в тот период арестованы и осуждены в СССР. Таким образом, показания Кирстейн являются неоткровенными. О своей последующей шпионской деятельности и связях она вообще ничего не рассказывает, хотя за свою деятельность она получила награды в 1939 и 1943 гг.»¹²⁸.

Завершувалося подання у сурорій відповідності до норм «соціалістичної законності»:

«КИРСТЕЙН является активной, убеждённой фашисткой, старой и опытной шпионкой, но в просьбе о помиловании она расценивает свою многолетнюю шпионскую деятельность против Советского государства как “ошибку” и просит дать ей возможность умереть своей смертью.

---

¹²⁸ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 118.*

Учитывая, что приговор вынесен в соответствии с материалами дела, считаем необходимым утвердить его и привести в исполнение немедленно»¹²⁹.

8 лютого 1947 р. на другій сторінці цього подання Головнокомандувач Групи советських окупаційних військ у Німеччині маршал В. Д. Соколовський підмахнув стандартну резолюцію на друкарській машинці:

«Приговор Военного Трибунала СВА провинции Бранденбург от 25 января 1947 г. в отношении КИРСТЕЙН Эрны, осуждённой по ст. ст. 58-6 и 58-10 ч. 1 УК РСФСР к расстрелу, УТВЕРЖДАЮ. Привести его в исполнение НЕМЕДЛЕННО»¹³⁰.

За останніми оцінками Військової прокуратури РФ, советським трибуналом у советській окупаційній зоні (СОЗ) Німеччини (з 1949 р. – Німецькій Демократичній Республіці /НДР/) було засуджено близько 40 тис. німців, з яких 20–25 тис. були депортовані для відбування покарання у виправні табори на території ССРСР. З окремо задокументованих у цей період понад 25 тис. вироків советських військових трибуналів стосовно цивільних осіб у СОЗ/НДР 1945–1955 рр. у 3140 випадках (12,4 %) йшлося про військові злочини; 18 176 випадках (71,9 %) – про так звану контрреволюційну діяльність (ст. 58 КК РСФСР), у решті випадків (за винятком 5 %, коли підстави вироку нез'ясовані, й бл. 1 % – нелегальне володіння зброєю) – про інші політичні злочини на підставі того ж КК РСФСР. Майже третина вироків передбачала до 25, мінімум 10 років позбавлення волі; 3,3 % – довічне ув'язнення; 7,8 % – смертний вирок. Упродовж 1945–1955 рр. смертні вирокі були оголошені 2943 особам й щодо 2223 (75,5 %) – виконані. Більшість смертних вироків була винесена за так звану контрреволюційну діяльність, відповідно до ст. 58 КК РСФСР, й шпигунство¹³¹.

¹²⁹ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 119.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Фойтцик Я. *Военная прокуратура и Военный трибунал СВАГ*: [Приложение 2] // Советская военная администрация в Германии, 1945–1949: Справочник / Отв. ред.: Я. Фойтцик, А. В. Доронин, Т. В. Царев-

Сучасна російська історіографія визнає, що советські військові трибунали на території советської окупаційної зони й згодом НДР (аж по 1955 р. включно) функціонували переважно як органи політичної, «класової юстиції». Відповідно, вони входили у конфлікт не лише з міжнародним й німецьким правом, а й навіть із советським, так що цими питаннями 1950–1952 рр. змушено було займатися Політбюро ЦК ВКП(б), до якого апелювали «компетентні советські наглядові інстанції» й яке намагалося розмежувати повноваження советської й німецької юрисдикції у НДР¹³².

12 лютого 1947 р. тво голови ВТ СВАН підполковник юстиції С. Д. Климович звернувся до голови ВТ СВА провінції Бранденбург майора юстиції Солодкіна:

«Направляется уголовное дело на осуждённую Вашим ВТ к ВМН – расстрелу – КИРСТЕЙН Эрну.

8 февраля 1947 г. Главкомандующим Группой Советских Оккупационных войск в Германии Маршалом Советского Союза тов. Соколовским приговор в отношении её *утверждён* и подлежит немедленному приведению в исполнение, о чём Вам надлежит дать распоряжение соответствующим органам.

О приведении приговора в исполнение сообщите нам.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Дело на 120 листах»¹³³.

Але вже наступного дня тому ж адресату з ВТ СВАН надійшла інша вказівка:

«Исполнение приговора в отношении осуждённой КИРСТЕЙН Эрны задержите до особого указания»¹³⁴.

26 лютого 1947 р. вказівка щодо відтермінування виконання вироку була дана й начальнику в'язниці Потсдамського округу капітану Груздеву¹³⁵. 17 березня 1947 р. Військовий трибунал

ская-Дякина; при участии: Х. Кюнцель, Д. Н. Нохотович. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 758–759.

¹³² Там само. – С. 759–760.

¹³³ *Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр.* // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 120.

¹³⁴ Там само, арк. 121.

¹³⁵ Там само, арк. 123.

СВАН у складі підполковника юстиції С. Д. Климовича, майора юстиції Пашкевича й капітана юстиції Лижіна розглянув протест Військового прокурора СВАН на вирок від 25 січня 1947 р. щодо Е. Герндт, встановивши, що

«совершённые Кирстейн преступления против Советского государства вполне доказаны, и высшая мера наказания определена в полном соответствии с тяжестью преступлений».

Разом з тим, враховуючи клопотання МГБ ССРС й згоду на заміну вищої міри покарання маршала В. Соколовського, ВТ СВАН вирішив пом'якшити покарання засудженій Е. Кірстейн, замінивши страту позбавленням волі терміном на 25 років, залишивши чинною конфіскацію майна¹³⁶.

27 березня 1947 р. засуджену Е. Герндт з Берліна доправили до внутрішньої в'язниці МГБ ССРС у Москві. Звідти її відправили до Києва – МГБ УСРС, де відбулися ще два допити – 20 серпня 1947 р. й 9 жовтня 1947 р. В обох випадках допитував заступник начальника I відділення Слідчої частини республіканського МГБ капітан Погрібний. Питання були звичними – щодо роботи Е. Герндт-Кірстейн у Консульстві Німеччини у Києві й відомих їй «агентів» німецької розвідки. Засуджена вже нічого нового до своїх попередніх свідчень додати не могла, ствердивши категорично, що після 1937 р. «взагалі ніякої розвідки проти ССРС не провадила» (як, зрештою, й до 1937 р.).

28 січня 1948 р. Е. Кірстейн опинилася у тюрмі № 27 УМВД Київської обл., а вже звідти була етапована до табору у Красноярському краї.

Ерна Кірстейн була дотерміново звільнена з місць позбавлення волі у Красноярському краї на підставі Указу Президії Верховного Совету ССРС від 28 вересня 1955 р. «О досрочном освобождении германских граждан, осуждённых судебными органами ССРС за совершённые ими преступления против народов Советского Союза в период войны»¹³⁷. Відтак «військо-

¹³⁶ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБУ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 124–124 зв.

¹³⁷ У мотивуючій частині документа, мовляв, бралися до уваги відповідні клопотання Президента й Уряду НДР від 27 липня 1955 р. та клопо-

вий злочинець» Е. Априщенко-Герндт-Кірстейн, яка практично вже відбула десятирічний термін покарання (формально він спливав 7 січня 1956 р.) за злочини у період советсько-німецької війни, злочини, яких вона не здійснювала, була «дотерміново звільнена» 5 жовтня й 19 жовтня 1955 р. репатрійована до м. Франкфурт-на-Одері (територія так званої НДР) з подальшим трансфером до ФРН.

Реабілітаційний процес у «справах» Ерни Вільгельмівни Герндт-Априщенко-Кірстейн протривав майже 40 років. Відбувався він окремими фрагментами – залежно від перебігу реабілітації окремих осіб, зарахованих свого часу енкаведистами до її «шпигунської мережі», тобто звичайних київських знайомих, які мали нещастя контактувати колись з співробітницею Генерального консульства Німеччини у Києві, а також частини родинного кола Е. Герндт, яка потрапила під репресивний удар. Так, наприклад, під час реабілітації одного з колишніх енкаведистів, нібито «завербованих» до «шпигунської фашистської організації» М. Бортновським, на запит до Центрального державного особого архіву МВД СРСР від 8 січня 1957 р. щодо приналежності до «німецьких розвідувальних органів» Олександра Володимировича Априщенка, Вільгельма Герндт та Ерни Вільгельмівни Герндт була отримана цілком сподівана від-

---

тання Уряду ФРН, а також обставина, що з часу завершення війни минуло понад десятиріччя й «военные преступники, осуждённые за свои преступления, уже отбыли значительную часть срока наказания».

У резолютивній частині Указу йшлося: «1. Освободить досрочно от отбывания наказания 8877 германских граждан и репатриировать их в зависимости от местожительства в Германскую Демократическую Республику и Германскую Федеральную Республику. 2. Передать 749 германских граждан как военных преступников соответственно в распоряжение Правительства Германской Демократической Республики и Правительства Германской Федеральной Республики, в зависимости от местожительства этих граждан, поскольку Президиум Верховного Совета СССР не счёл возможным досрочно освободить указанных лиц от дальнейшего отбывания наказания ввиду особой тяжести совершённых ими преступлений против советского народа» (див.: *Ведомости Верховного Совета СССР*. – 1955. – № 17. – Ст. 351).

повідь від 28 січня того ж року, що «в архіві відомостей на них не виявлено»¹³⁸.

10 березня 1958 р. Військовий трибунал Московського військового округу розглянув протест у порядку нагляду Головного військового прокурора на рішення Комісії НКВД й Прокурора ССРСР від 18 жовтня 1937 р., згідно з яким 23 жовтня того ж року були убиті брати Олександр і Сергій Грабовські, а також їхня сестра Марія Михайлівна Калашнікова (уроджена Грабовська), однокласниця Е. Герндт, та постанову Особливої наради НКВД ССРСР від 21 жовтня 1937 р., що прирєкла до десяти років таборів Галину Татарову. Усім їм свого часу інкримінувалася участь у

«контрреволюційній фашистській організації, створеній у м. Києві резидентом німецької розвідки Герндт Ерною».

У визначенні Військового трибуналу МВО зауважувалася «неконкретність» показів щодо цих осіб Е. Герндт, Л. Обозненка та ін., внаслідок чого ці свідчення не могли слугувати незаперечним доказом у справі. Черговий раз наголошувалося, що «данных о принадлежности ГЕРНДТ к иностранной разведке в процессе дополнительной проверки не добыто».

Відповідні позасудові рішення були скасовані, а групову «справу» щодо усіх чотирьох припинено

«за недоведеністю пред'явленого обвинувачення»¹³⁹.

Як вже згадувалося вище, 19 травня 1960 р. Військовий трибунал ПрикВО скасував ухвалу Трійки УНКВД по Вінницькій області від 10 серпня 1937 р. щодо сестри Ерни Герндт – Ольги Зелінської.

30 грудня 1961 р. у зв'язку з переглядом справи на Л. Обозненка, репресованого за «приналежність до німецької фашистсько-розвідувальної організації» Е. Герндт, заступник військового прокурора КВО адресував доручення начальнику слідчого відділу КГБ при СМ УССР полковнику П. М. Пивоварцю. У дорученні пропонувалося з'ясувати у «відповідних архівах», чи на-

¹³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47124, арк. 236.

¹³⁹ Там само, арк. 257–258 зв.

лежав Л. Обозненко до «агентури іноземних розвідорганів», а також, зокрема:

«Проверить, не был ли связан арест ОБОЗНЕНКО с его работой в качестве секретного сотрудника УГБ НКВД УССР (его показания, в частности, были использованы для ареста ТАТАРОВОЙ Г.Е., ГРАБОВСКИХ и КАЛАШНИКОВОЙ М.М.)»¹⁴⁰.

Визначенням Військового трибуналу КВО від 27 квітня 1962 р. постановою НКВД СРСР та Прокурора СРСР від 14 жовтня 1937 р. була скасована за недоведеністю обвинувачення, а страчений Л. Обозненко реабілітований посмертно.

11 травня 1989 р. відповідно до ст. 1 Указу Президії ВС СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце у період 30–40-х й початку 50-х років» Е. Герндт-Априщенко у «справі» 1937 р. була реабілітована Військовим прокурором КВО, а рішення Особливої наради при НКВД СРСР від 10 жовтня 1937 р. щодо неї скасоване.

Значно складнішою виявилася реабілітація у «справі» 1946–1947 рр. з практично ідентичним 1937 р. обвинуваченням.

25 грудня 1989 р. Головний військовий прокурор СРСР генерал-лейтенант юстиції О. П. Катусев адресував Військовій колегії Верховного Суду СРСР протест (у порядку нагляду) у справі Е. В. Кірстейн. У документі, зокрема, зазначалося:

«27 марта 1989 г. на основании Указа Президиума Верховного Совета ССР от 16 января 1989 г. реабилитирован Калашников М.А., обвинявшийся в совместной с Кирстейн шпионской деятельности [...]. По сообщению Главных архивных управлений при Совете Министров СССР и ГУПВИ МВД СССР, сведений о принадлежности Кирстейн (Априщенко-Герндт) Эрны Вильгельмовны к разведорганам фашистской Германии нет [...]. Поскольку Кирстейн не совершала никаких действий, связанных со шпионажем против СССР, и в деле нет данных, содержащих призывы к свержению, подрыву или ослаблению Советской власти или к совершению отдельных контрреволюционных

¹⁴⁰ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Леоніда Обозненка, 1937 р.: Матеріали додаткової перевірки // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55373, арк. 77.

преступлений, а также нет данных о распространении, изготовлении или хранении литературы того же содержания, осуждение её по ст. ст. 58-6 ч. I и 58-10 ч. I УК РСФСР является необоснованным»¹⁴¹.

Відтак Головний військовий прокурор просив Військову колегію вирок військового трибуналу СВА провінції Бранденбург від 25 січня 1947 р. й визначення військового трибуналу СВАН від 17 березня 1947 р. стосовно Кірстейн Ерні Вільгельмівни скасувати й справу припинити «за отсутствием в её действиях состава преступления»¹⁴². Утім, такої ухвали не відбулося, оскільки 29 березня 1990 р. Головною військовою прокуратурою (тим самим генерал-лейтенантом юстиції О. П. Катусєвим) було переглянуто власне рішення від 25 грудня 1989 р. й ухвалено відмовитися від внесення протесту у справі Е. В. Кірстейн (Герндт-Априщенко). У відповідному висновку, складеному старшим військовим прокурором 3 відділу Управління ГВП по реабілітації полковником юстиції Т. А. Зубачовим, наголос робився на «злочинах», інкримінованих Е. Герндт ще 1937 р.: створенні «шпигунської мережі» з її київських знайомих, серед яких вона, мовляв, систематично проводила «антисоветскую агитацию и пропаганду, восхваляла теорию фашизма и снабжала их фашистской литературой». Як аргумент також наводилися «свідчення» щодо «шпигунських відомостей», які постачали Е. Герндт київські лікарі М. Калашніков й П. Ольшанський. Утім, такі «зізнання» були отримані з брутальним порушенням засад «соціалістичної законності». Передопитати ж цих свідків вже не було можливості, оскільки вони були убиті НКВД ще 1937 р.

Тим не менше, наприкінці висновку полковник юстиції Трохим Зубачов стверджував:

«На основании изложенного и руководствуясь ст. 376, ч. II УПК РСФСР, – ПОЛАГАЛ БЫ:

1. Оснований для принесения протеста на судебное решение в отношении Кирстейн Эрны Вильгельмовны нет.

¹⁴¹ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 166–167.

¹⁴² Там само, арк. 167.

2. Дело, пересмотренное в соответствии с указанием № 42с/13/40с от 30.07.1988 г., возвратить в КГБ при СМ УССР»¹⁴³.

Крапку у реабілітаційній одиссеї Е. Герндт-Априщенко-Кірстейн було поставлено лише після відновлення державної незалежності України. 19 вересня 1996 р. Прокуратура м. Києва затвердила відповідний висновок по її архівній кримінальній справі 1946–1947 рр. У документі, зокрема, зауважувалося, що 1946 р. Е. Кірстейн була «без всяких підстав» заарештована «за дії, які їй були інкриміновані у 1937 р.» Наголошувалося, що у «матеріалах справи немає ніяких доказів про те, що Кірстейн вербувала агентів для фашистської розвідки і з її участю були завербовані лікар військового заводу “Арсенал” Калашніков, лікар Київського військового шпиталю Ольшанський, художник Обозненко».

Крім того, усі «завербовані» станом на 1989 р. вже були (переважно посмертно) реабілітовані. Відтак робився закономірний висновок:

«На Кірстейн (Герндт) Ерну Вільгельмівну розповсюджується дія ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 р. за відсутністю сукупності доказів, підтверджуючих обґрунтованість притягнення її до відповідальності»¹⁴⁴.

REFERENCES

1. Andriievs'ka, L.V. ta in. (Comps). (2010). *Istoriia ukrains'koi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.): Dokumenty i materialy* / MZS Ukrainy; Derzhkomarkhiviv Ukrainy: Ukr. NDI arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva; redkol.: K. I. Hryshenko (holova) ta in. – Kyiv: Vyd-vo humanit. l-ry. [in Ukrainian].
2. Belkovec, L., Belkovec, S. (2013). *Istoriya germanskogo konsul'stva v Novosibirsk* // *Sibirskie ogni (Novosibirsk)*. – 2013. – № 6. – Iyun'; № 7. – Iyul'; № 8. – Avgust. Retrieved June 7, 2017, from <http://sibirskieogni.rf/content/istoriya-germanskogo-konsulstva-v-novosibirsk>. [in Russian].

¹⁴³ Архівно-кримінальна справа по обвинуваченню Кірстейн Ерні Вільгельмівни, 1946–1947 рр. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73181-ФП, арк. 169–171.

¹⁴⁴ Там само, арк. 172–173.

3. Belkovec, L.P., Belkovec, S.V. (2013). *Ot lyubvi do nenavisti... Germanskaya diplomatiya v Rossii (SSSR). 1918–1941* / [Novosibirskij juridicheskij in-t (filial) Tomskogo gos. un-ta]. – Novosibirsk: Al'fa-Porte. [in Russian].
4. Belkovec, L.P., Belkovec, S.V. (1999). *Nemeckoe konsul'stvo v Sibiri v 1920–30-e gody // Nemcy Rossii v kontekste otechestvennoj istorii: obshhie problemy i regional'nye osobennosti: Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Moskva, 17–20 sentyabrya 1998 g.* – Moskva: Gotika, 1999. [in Russian].
5. Bilokin', S. (2016). *Masovyj teror iak zasib derzhavnogo upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia* / I. M. Dziuba, perednie slovo. – Kyiv: Ukr. Propilei. [in Ukrainian].
6. Bruski, J. (2008). *Hołodomor 1932–1933: Wielki Giód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu.* – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. [in Polish].
7. Danylenko, V., Kokin, S. (Comps). (2009). *Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 rr.: Dokumenty HDA SB Ukrainy.* – Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2009. [in Ukrainian].
8. Fojtcik, Ya. (2009). *Voennaya prokuratura i Voennyj tribunal SVAG: [Prilozhenie 2] // Sovetskaya voennaya administraciya v Germanii, 1945–1949: Spravochnik / Otv. red.: Ya. Fojtcik, A. V. Doronin, T. V. Carevskaya-Dyakina; pri uchastii: X. Kyuncel', D. N. Noxotovich.* – Moskva: ROSSPE'N, (pp. 758–759). [in Russian].
9. Goryachev, V. Potyomkin Vladimir Petrovich (7/19.10.1874–23.02.1946) – russkij pedagog, voenachal'nik, diplomat, gosudarstvennyj deyatel'. Retrieved June 7, 2017, from: www.hrono.ru/biograf/bio_p/potemkin_vp.php. [in Russian].
10. Gratsiozi, A. (2007). *Lysty z Kharkova: Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italijs'kykh dyplomativ.* – Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
11. Graziosi, A. (1989). «Lettres de Kharkov»: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // *Cahiers du monde russe et soviétique / École des hautes études en sciences sociales.* – Paris. – Janvier – juin. – Vol. XXX (1–2), pp. 5–106. [in French].
12. Graziosi, A. (1991). «Lettere da Kharkov»: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. – Torino: Einaudi. [in Italian].
13. Hencke, A. (1979). *Erinnerungen als deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936.* – München: Ukrainische Freie Universität, 1979. [in Deutsch].

14. Kal'nickij, M. (2014). *Gimnazii i gimnazisty*; [seriya «Kievskie istorii», kn. III]. – Kyiv: Vid-vo «VARTO». [in Russian].
15. Kryvets', N. (2008). *Ukrains'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika. 1918–1933 rr.* – Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. [in Ukrainian].
16. Kudriachenko, A.I. (Comps). (2008). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr. za dokumentamy Politychnoho arkhivu Ministerstva zakordonnykh sprav Federatyvnoi Respubliky Nimechchyna / Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'.* – Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
17. Kulinich, I.M. (1959). *Revoliutsijna diial'nist' nimets'koi komunistychnoi hrupy «Spartak» na Ukraini (1918–1919 rr.).* /AN URSSR. Instytut istorii; vidp. red. V. N. Hulevych. – Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. [in Russian].
18. Kulinytsch, I.M. (1961). *Die deutsche Spartakusgruppe in der Ukraine 1918–1919.* – Berlin: Dietz Verlag. [in Deutsch].
19. Kuśnierz, R. (2010). Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego.* – Olsztyn – Charków, pp. 382–400. [in Polish].
20. Okipniuk, V. (2014). Heneral'ne konsul'stvo II Rechipospolytoy v Kyievi: trahichnyj epilog voseny 1939 r. // *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1–2 (40–41), 193–215.* [in Ukrainian].
21. Oxotin, N., Roginskij, A. (1999). Iz istorii «nemeckoj operacii» NKVD 1937–1938 gg. // *Nakazannyj narod: Repressii protiv rossijskix nemcev: Po materialam konferencii «Repressii protiv rossijskix nemcev v Sovetskom Soyuze v kontekste sovetsoj nacional'noj politiki», provedyonnoj Nemeckim kul'turnym centrom im. Gyote v Moskve sovместno s Obshhestvom «Memorial» 18–20 noyabrya 1998 g.* – Moskva. [in Russian].
22. Pyrih, R. (2011). *Ukrains'ka het'mans'ka derzhava 1918 roku: Istorychni narysy.* – Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
23. Pyrih, R. (2018). *Vidnosyny Ukrainy i Tsentral'nykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 r.*– Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Rubl'ov, O., Rubl'ova, N. (2013). Inozemni dyplomatychni predstavnytstva v umovakh «Velykoho Teroru» v Ukraini // *Politychni represii v Ukrains'kij RSR 1937–1938 rr.: doslidnyts'ki refleksii ta interpretatsii: Do 75-richchia «Velykoho Teroru» v SRSR: Materialy Vseukrains'koi naukovoi konferencii, m. Kyiv, 15 bereznia 2012 r.* / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; Holovna redkol. «Reabilitovani istoriieiu»; Natsional'na spilka kraieznavstv Ukrainy; redkol.: V. A. Smolij, V. M. Lytvyn (spiv-

- holovy) ta in.; uporiad.: O. H. Bazhan, R. Yu. Podkur. – Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 393–407. [in Ukrainian].
25. Rubl'ov, O.S. (2001). Bondarenko Mykhajlo Illich // *Uriady Ukrainy u XX st.*: Naukovo-dokumental'ne vydannia / Kabinet Ministriv Ukrainy; NAN Ukrainy; redrada: A. K. Kinakh (holova), V. A. Smolij (zast. holovy) ta in.; kolektyv avtoriv: N. P. Baranovs'ka, V. F. Verstiuk, S. V. Vidnians'kyj, S. V. Kul'chyts'kyj (kerivnyk avt. kolektyvu) ta in. – Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
26. Rubl'ova, N.S., Rubl'ov, O.S. (Comps). (2012). *Ukraina – Pol'scha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy.* – Kyiv: DUKh I LITERA. [in Ukrainian].
27. Rubl'ova, N., Rubl'ov, O. (2017). Heneral'ne konsul'stvo Druhoi Rechipospolytoi u Kyievi za doby Velykoho Teroru (1937–1938) // *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'* / NAN Ukrainy. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha; [holova redkol. Ivan Pater, uporiad. Liubomyr Khakhula], (29), 361–373. [in Ukrainian].
28. Rublyov, A. (Comps). (2016). *Delo «Nacional'nogo soyuza nemcev na Ukraine» 1935–1937 gg.: Dokumenty i materialy* / [OGA SB Ukrainy; NAN Ukrainy. Institut istorii Ukrainy; Glavnaya redkol. «Reabilitirovannye istorije»; Gyottingenskiy issledovatel'skiy centr (FRG)]. – Kyiv: TOV «Vid-vo “Klio”». [in Russian].
29. Shkil'nyk, M. (1971). *Ukraina u borot'bi za derzhavnist' v 1917–1921 rr.: Spomyny i rozdumy*; [peredmova prof. d-ra B. Botsiurkova]. – Toronto: Drukarnia oo. Vasyliian. [in Ukrainian].
30. Skoropads'kyj, P. (1995). *Spohady: kinets' 1917 – hruden' 1918.* [NAN Ukrainy: In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereleznavstva im. M. S. Hrushevs'koho, In-t skhidnoievropejs'kykh doslidzhen'; Skhidnoievropejs'kyj doslidnyj in-t im. V. K. Lypyns'koho; redkol.: Ya. Pelens'kyj (holov. red.) ta in.]. – Kyiv – Filadel'fiia. [in Ukrainian].
31. Skóra, W. (2010). Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: Praca zbiorowa pod red H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego.* – Olsztyn – Charków, pp. S. 414–437. [in Polish].
32. Uranov, S. (1937, May, 4). O nekotoryx kovarnyx priyomax verbovочноj raboty inostrannyx razvedok. *Pravda.* [in Russian].
33. Vatlin, A. (2012). «Nu i nechist'»: *Nemeckaya operaciya NKVD v Moskve i Moskovskoj oblasti 1936–1941 gg.* – Moskva: ROSSPE'N, 2012. [in Russian].

34. Vatlin, A. (2012). Graf Fridrix Verner fon der Shulenburg i e'poxa mas-sovyyx repressij v SSSR. *Voprosy istorii – Questions of History*, (2), 32–54. [in Russian].
35. Verstiuk, V.F., Bojko, O.D., Hamrets'kyj, Yu.M. ta in. (Comps). (1997). *Ukrains'ka Tsentral'na Rada: Dokumenty i materialy: U 2 t.* – Kyiv: Naukova dumka, 1997. – T. 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. [in Ukrainian].
36. Xaustov, V. Samue'l'son, L. (2009). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg.* – Moskva: ROSSPE'N; Fond pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina. [in Russian].
37. Xlevnyuk, O. (2010). *Xozyain: Stalin i utverzhenie stalinskoj diktatury.* – Moskva: ROSSPE'N; Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina. [in Russian].
38. Xristoforov, V.S., Makarova, V.G. (Comps). (2011). *Tajny diplomatii Tre't'ego rejxa: Germanskie diplomaty, rukovoditeli zarubezhnyx voennyx missij, voennye i policejskie attashe v sovetskom plenu: Dokumenty iz sledstvennyx del 1944–1955.* – Moskva: MFD, 2011. [in Russian].
39. Zolotar'ov, V., Shapoval, Yu. (2002). Vsevolod Balyts'kyj: osoba, chas, otochennia. – Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Rublov O. « Herr Hagemeyer, Herr Hagemeyer! Man hält mich hier fest!»: the arrest of Erna Gerndt – an employee of the German Consulate General in Kyiv on July 11, 1937

This biographical essay reconstructs the life story of Erna Gerndt – a Kyiv-born ethnic German, who for almost 20 years (1910–1914, 1923–1937) worked as a member of support staff at the German Consulate in Kyiv. The article pays special attention to the working environment at the German Consulate in Kyiv (later – the Consulate General) during Stalin's Terror in the 1930s. It thoroughly depicts the circumstances of Erna Gerndt's arrest by NKVD on July 11, 1937. It also throws light upon the reasons of her release and subsequent deportation from the USSR, work for the German foreign ministry during WWII, as well as her reattachment in 1946–1947, «early parole» in 1955 and the long ordeal of rehabilitation as a wrongfully convicted person.

Key words: Erna Gerndt, German Consulate (General) in Kyiv, the Great Terror 1937–1938, repressions, Soviet Military Administration (SMAD) in Germany.